مطالعات اسلامی: فقه و اصول، سال چهل و هشتم، شمارهٔ پیاپی ۱۰٤
بهار ۱۳۹۵، ص۶۳-۲۵

أخباری کیست؟*

موسی زرقی
دانش آموخته دکتری دانشگاه فردوسی مشهد و استادیار دانشگاه حکیم سبزواری
Email: moosazarghi@yahoo.com
دکتر حسین صابری[1]
استاد دانشگاه فردوسی مشهد
Email: saberi@um.ac.ir
عبدالکریم عبداللهی نژاد
استاد دانشگا فردوسی مشهد
Email: abdolahi-k @um.ac.ir

چکیده

اخباریگری یکی از مهم‌ترین مسلک‌های فقهی امامیه است که از اوایل قرن یازده رواج یافت و حدود دو قرن جریان غالب برخی از حوزه‌های فقهی محسوب می‌شد. در کتب فقهی و اصول فقهی، برخی از فقها به عنوان اخباری معرفی شده‌اند. با وجود پژوهش‌های بسیاری که در زمینه اخباریان انجام شده است، اما معرفی لیست کامل فقهای اخباری تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است. باتوجه به عدم وجود تعریف منطقی دقیق از اخباریگری و همچنین عدم وجود ملاک برای شناخت فقهای اخباری، در این پژوهش با بررسی مفصل کتب تراجم رجال و کتاب شناسی، سعی در معرفی فقهای اخباری شده است. البته در مورد اخباری بودن یا نبودن برخی از این شخصیت‌ها اختلاف نظر وجود دارد، که با مراجعه به آثارشان سعی در رفع این ابهام شده است. در پایان بررسی‌ها، در این پژوهش هفتاد تن از فقهای امامیه به عنوان فقیه اخباری معرفی شده‌اند و در جدولی خلاصه این پژوهش آمده است.

کلیدواژه‌ها: اخباریگری، لیست اخباریان، ملاک تقسیم فقها.

---

*. تاریخ وصول: ۱۳۹۲/۰٤/۳۰؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۲/۱۰/۲۳.
[1]. نویسنده مسئول

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مسلک‌های فقهی امامیه، که در اوایل قرن یازده با ظهور محمد امین استرآبادی قوت زیادی پیدا کرد، و در برخی از مجامع علمی امامیه مقبول واقع شد، اخباریگری است. این مسلک با ظهور وحید بهبهانی (م ۱۲۰۵) و روی کار آمدن اصولیان رو به ضعف نهاد، ولی پس از این نیز به صورت محدودتر دارای طرفدارنی بوده است. در مباحث فقهی و اصول فقهی، زیاد دیده می‌شود که به فردی نسبت اخباری می‌دهند، اما آنچه در این میان مهم به نظر می‌رسد این است که به چه کسی می‌توان گفت اخباری؟

با وجود پژوهش‌های بسیاری که در زمینه اخباریان صورت گرفته، پاسخ کاملی به این سوال داده نشده است. این پژوهش به دنبال یافتن این پاسخ، مراحلی را طی کرده است.

۱. در تعریف اخباریان آورده‌اند: فرقه‌ای از علمای شیعه که عمدتاً اخبار اهل بیت را مأخذ عقاید و احکام دانسته و دیگر مدارک را در صورتی که مورد تأیید احادیث باشد معتبر می‌دانند (تشیع، ۲/ ۷؛ قیصری، ۱٦۰/۷؛ بهشتی، ۳۱). این تعریف و تعاریف مشابه نمی‌تواند ملاک قطعی برای شناخت اخباریان باشد، زیرا تقریبا تمام فقهای امامیه، اخبار اهل بیت را به عنوان پرکاربردترین منبع استنباط احکام می‌شناسند و اعتبار سایر مدارک را با احادیث اهل بیت می‌سنجند. لذا این تعریف، یک تعریف شرح الاسمی است نه تعریف منطقی دقیق که به عنوان ملاک شناخت فقهای اخباری مطرح گردد.

۲. ملاک تقسیم فقها به اخباری و اصولی چیست؟ اگر این ملاک شناخته شود با استفاده از آن می‌توان فقهای اخباری را شناخت. در بررسی‌هایی که از کتب اخباریان و اصولیان به عمل آمد، هیچ ملاک قطعی و دقیقی برای تقسیم فقها به اخباریان واصولیان ذکر نشده است. ملاک‌هایی که ممکن است برای تمییز اخباریان و اصولیان به ذهن برسند عبارت‌اند از:

أ. اظهار مسلک توسط خود فقیه

اولین ملاکی که ممکن است برای تمییز اخباری از اصولی به ذهن برسد این است که اگر فقیهی خود را اخباری بنامد جزء اخباریان است و اگر اصولی بنامد جزء اصولیان است. اشکالاتی براین ملاک وارد است، اولاً اینکه اکثر فقها چنین تعریفی از خود ارائه نکرده‌اند، ثانیاً اگر هم ارائه کرده باشند خود این مطلب که ملاک صحت یا عدم صحت چنین تعریفی چیست جای بحث دارد، علاوه بر این مواردی وجو دارد که فقیهی به صراحت خود را جدا از طریقه اخباریان می‌داند اما وی را جزء اخباریان به شمار می‌آورند، مانند محدث بحرانی، وی در

مقدمه کتاب *حدائق* آورده است: «درابتداء از یاری دهندگان طریقه اخباری بودم» (۱۶۷/۱) و همچنین در کتاب *درر* بیان می‌کند: در ابتدا از پیروان این طریق بودم (۲۸۷/۳) که با توجه به مطالب بعدی وی، نشان دهنده این است که اکنون خود را جزء اخباریان نمی‌داند، اما برخی وی را از سران انتشار اندیشه اخباری برشمرده‌اند (امین، ۶۴/۳). مثال دیگر نعمت الله جزائری است که از وی به عنوان اخباری در دایرة المعارف‌ها و کتب یاد شده است (قیصری، ۷/ ۱۶۰؛ امین، ۵۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۷/۱؛ بهشتی، ۱۵۲) ولی وی صراحتاً در کتاب *منبع الحیاة* بیان می‌کند حق چیزی بین طریقه اخباریان و اصولیان است. (جزائری، ۸۳). لذا با این ملاک نمی‌توان مرزبندی دقیقی بین اخباریان و اصولیان ایجاد کرد.

ب. **اساتید یا شاگردان یک فقیه**

ملاک دیگری که ممکن است به ذهن برسد این است که اساتید یا شاگردان یک فقیه اگر اخباری باشند خود او نیز اخباری خواهد بود و اگر اصولی باشند او نیز اصولی خواهد بود، کما اینکه این مطلب قرینه بر اخباری بودن برخی فقهاء به حساب آمده است (بهشتی، ۱۲۰؛ امین، ۴۸۸/۵). بر این ملاک نیز اشکالاتی وارد است، اولاً اینکه تشخیص اخباری یا اصولی بودن آن اساتید یا شاگردان، خود نیاز به ملاک دارد، ثانیاً موارد زیادی وجود دارد که استاد به عنوان اصولی مطرح است ولی شاگردش جزء اخباریان به حساب آمده است و برعکس، مانند استرآبادی که بنیانگذار مکتب اخباریگری است ولی شاگرد صاحب مدارک و صاحب معالم، که از اصولیان به نام هستند، بوده است (استرآبادی، ۱۳ و ۵۹) و مانند یوسف بحرانی که پدرش، استاد وی و از مجتهدان بوده (بهشتی، ۱۶۲) و بسیار به اخباریان توهین کرده است (امین، ۱۰/ ۳۱۷) ولی خود وی را در شمار اخباریان می‌آورند.

ملاک‌های احتمالی دیگری نیز به ذهن می‌رسد مانند اینکه گفته شود اگر فقیهی علمای یک گروه را تحسین کرد جزء آن گروه است و اگر توهین کرد جزء گروه دیگر است و یا بیان اینکه جمع آوری کردن احادیث ملاک اخباری بودن باشد؛ این گونه ملاک‌ها دارای اشکال و دارای مثال‌های نقض فراوان است و هیچ کدام ممیز دقیق اخباری و اصولی نیست.

ج. **تفاوت‌های ذکر شده بین اخباریان و اصولیان**

آنچه شاید بتوان به عنوان ملاک تشخیص اخباریان از اصولیان مورد استفاده قرار داد تفاوت‌هایی است که بین اخباریان واصولیان ذکر شده است. این تفاوت‌ها از جانب اخباریان و اصولیان معرفی شده، البته تعداد این تفاوت‌ها، در کتب مختلف متفاوت است. به عنوان مثال

حر عاملی ۲۳ فرق، جزائری ۱۱ فرق، سماهیجی ٤۰ فرق[۱]، ماحوزی ۹ فرق[۲]، زنـد ۲۲ فـرق[۳]، علی اخباری ۸ فرق[٤]، سید محمد دزفولی ۸٦ فرق[٥]بین اخباریان واصولیان ذکر کرده‌انـد کـه در صورت قطعی بودن این فرق‌ها، می‌توان از آن‌ها به عنوان ملاک برای شناخت اخباریان استفاده نمود، ولی نتیجه بررسی این فرق‌ها، قطعی نبودن آن‌هاست[٦]، به عنـوان مثـال مجلسـی دوم، بـر خلاف نسبتی که در بیان فرق‌ها به اخباریان می‌دهند، قائل به حجیت مفاهیم، (مجلسی، *بحـار*، ۳٦۱/۷۷ و ۷/۸٦؛ همو، *ملاذ الاخیار*، ۱٦/۱ و ۱۸– ۲۰) اجماع (همو، *بحار*، ۸٥/ ٤۱) و ظواهر قرآن است (همان، ۱٤۷/۸٦–۱٤۹؛ همو، *ملاذ الاخیـار*، ۱۹/۱) و همچنـین بـرخلاف اخباریـان تقسیم اخبار به ٤ نوع را صحیح می‌داند (همان، ۲۱/۱). وی در صـورت عـدم امکـان حصـول علم عمل به ظن را جایز می‌شمارد (همو، *مـرآة العقـول*، ۱/ ۱۰۰) در صـورت بـه خطـا رفـتن اجتهاد مفتی را معذور می‌داند و در صورت به واقع رسـیدن او را مسـتحق دو ثـواب مـی‌دانـد (همان، ۲۰۰/۱) و ... . با وجود موافقت وی با اصولیان در محورهای مهم اختلاف بین ایـن دو گروه باز هم وی را جز اخباریان به حساب آورده‌اند (قیصـری، ۱٦۱/۷؛ امـین، ٤۰/۳؛ حسـینی دشـتی، ٦۹٦/۱؛ مکـارم شـیرازی، ۱۲۰) و حتـی برخـی وی را از بـارزترین پیـروان مکتـب استرآبادی دانسته‌اند (شاهرودی ۳۰۲/۱). لذا ملاک دقیقی نیز برای ایـن تقسـیم بنـدی وجـود ندارد که بتوان با آن اخباریان را شناخت.

۳. حال که تعریف اخباریان در شناخت آنـان راه گشـا نیسـت، و مـلاک دقیقـی نیـز بـرای شناخت آنان ذکر نشده است، باید راه دیگری برای این شناخت پیدا کرد. در ایـن پـژوهش بـا

---

۱. کتاب *منیة الممارسین*، اثر عبد الله بن جمعه سماهیجی بحرانی از سرشناسان منسوب به اخباریان است و نسخه چاپی ندارد. نسخه خطی این کتاب در کتابخانه مرعشی و مجلس موجود است که نسخه اخیر توسط نگارنده بررسی شد.

۲. سلیمان ماحوزی بحرانی (م ۱۱۲۱ ق)، از سران اندیشه اخباری است. (امین، ٦٤/۳) در نسخه خطـی بـه نـام *مجموعـه* در کتابخانه مجلس شورای اسلامی قبل از ذکر فرق‌ها از کتاب *منیة الممارسین* به ذکـر ۹ فـرق بـین اخبـاری و اصـولی از زبـان سلیمان بن عبدالله ماحوزی بحرانی پرداخته است.

۳. کتاب *مسائل الشیرازیه* اثر فتحعلی زند شاگرد میرزا محمد اخباری (آقا بزرگ، ۱٦/ ۳٤٤) است. ایـن کتـاب نسـخه چـاپی نداشته و در این مقاله از نسخه خطی این کتاب که در کتابخانه مجلس موجود است استفاده شده است.

٤. وی در کتاب *سبیکة اللجین فی الفرق بین الفریقین* به بیان این فرق‌ها پر داخته است که جز فایل الکترونیک این کتـاب در سایت آل‌عصفور نسخه خطی و چاپی دیگری از آن یافت نشد. با توجه به اینکه فایل فاقد شماره گذاری صـفحه بـه صـفحه است، فقط نام نویسنده در ارجاعات ذکر خواهد شد.

٥. وی در کتاب *فاروق الحق* که در حاشیه کتاب *حق المبین* نوشته شده به بیان این فرق‌ها پرداخته که با توجه به چاپ نشدن این کتاب، به نسخه خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم مراجعه شده است.

٦. نگارندۀ این مقاله در پژوهش مستقلی با عنوان «بازکاوی ملاک تقسیم فقها به اخباریان و اصولیان» به طور مفصـل بررسـی ملاک‌های احتمالی برای تمییز اخباریان از اصولیان پرداخته است، در تاریخ نگارش مقاله حاضر، این نوشته در مجلـه «فقـه و اصول» در نوبت ویراستاری قرار داشته است.

بررسی کتب تراجم و کتاب شناسی، اخباریان معرفی گردیده‌اند و در مـواردی کـه در اخبـاری بودن شخصی شبهه‌ای وجود داشته با مراجعه به آثارش، در صورت موافق بودن آراءش با اکثـر اخباریان، حکم به اخباری بودن وی شده است. دلیل دیگر برای اثبات اخبـاری بـودن فقیهـی، داشتن اثری در تایید طریقه اخباریان است که می‌تواند دلیل محکمی براخباری بـودن او باشـد. علاوه بر این، شواهدی نیز برای اخبـاری بـودن افـراد وجـود دارد، ماننـد: داشـتن اسـاتید یـا شاگردان اخباری مسلک، تعریف و تمجید از اخباریان و... .

کتبی که در این پژوهش به عنوان مرجع برای معرفی اخباری بودن فقها مورد استفاده قـرار گرفته‌اند، اعم‌اند از کتبی که توسط خود اخباریـان نوشـته شـده‌انـد، ماننـد *امـل الآمـل*، *لولـوة البحرین*، *تتمیم امل الآمل* و ...، و کتبی که توسط غیـر اخباریـان اعـم از شـیعه و سـنی نوشـته شده‌اند، مانند *منتهی المقال*، *کشف الحجب و الاستار*، *طرائف المقـال*، *الاعـلام*، *اعیـان الشـیعه*، *الذریعه* و... . در پایان این پژوهش نیز جدولی برای معرفی اخباریان و کتبی که در آن به عنوان اخباری یاد شده‌اند ترسیم گردیده است تا به نوعی خلاصـه‌ای سـهل الوصـول بـرای شـناخت اخباریان باشد.

حال به بررسی کسانیکه در این کتب به عنوان اخباری معرفـی شـده‌انـد، و همچنـین بیـان شواهدی بر رد یا اثبات اخباری بودن آنان می‌پردازیم. افراد با توجـه بـه ترتیـب تـاریخ وفـات معرفی شده‌اند.

اخباریان قرن یازده

محمد استرآبادی (م ۱۰۲۸ ق)، محمد بن علی بن ابراهیم اسـترآبادی، اسـتاد محمـد امـین استرآبادی و از فقهای مایل به اخباری‌گری اسـت (حسـینی دشـتی، ٦١٨/١)، برخـی وی را بـا صفت اخباری معرفی کرده‌اند (آقابزرگ، *الذریعه*، ٤٨/٦). بسیاری تحول محمد امین استرآبادی و شخصـیت اخبـاری وی را متـاثر از شـاگردی او نـزد میـرزا محمـد اسـترآبادی مـی‌داننـد (خوانساری، ١٢٠/١؛ انصاری، ٤٦٨/٢؛ امین، *اسلامیة الشـیعه*، ٣٨/٣؛ حسـینی دشـتی، ٦١٨/١؛ قیصری، ١٦٠/٧). خود محمد امین استرآبادی نیز به این مطلب تصریح کرده است (استرآبادی، *دانش نامه شاهی*، ٨). با توجه به شواهدی که ذکر شـد بایـد وی را جـزء فقهـای اخبـاری بـه حساب آورد.

محمد امین استرآبادی (١٠٣٦ ق)، محمد امین بن محمد شـریف اسـترآبادی را بـه عنـوان

موسس مکتب اخباریه و راس اخباریان می‌شناسند (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۳۷/۹؛ بوسنینه، ٤٥١/١؛ قیصری، ١٦٠/٧؛ امین، *اسلامیة الشیعه*، ۳۸/۳؛ *تشیع*، ۷/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰) که فقهای امامیه را به اخباری و مجتهد تقسیم نموده است (بحرانی، *لولوة*، ۱۱۳).

عماد الدین بن یونس (م بعد ۱۰۶۰ ق)، عماد الدین بن یونس الجزائری، از شاگردان ملا عبد الله شوشتری اصفهانی (۱۰۲۱ ق) از علماء عصر شاه صفی صفوی است (افندی، ۲۹۸/۴؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۷/۱۵). وی مانند استاد خود، ملا عبد الله شوشتری (بهشتی، ۱۱۸) پیرو طریقه اخباریان است (افندی، ۲۹۸/۴)، و در رساله‌ای به اثبات وجوب عینی نماز جمعه پرداخته است (افندی، ۲۹۸/۴؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۷/۱۵) که اکثر اخباریان در مورد نماز جمعه دارای این دیدگاه هستند.

علی نقی شیرازی (م ١٠٦٠ ق)، علی نقی بن محمد هاشم شیرازی، فاضل فقیه محدث جلیل، از معاصران شیخ حر عاملی است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۰۸/۲؛ زرکلی، ۳۰/۵؛ خویی، ٢٦١/١٣). برخی وی را با صفت اخباری معرفی کرده‌اند (کنتوری، ٢٤٤) و شاهد اخباری بودن وی، رساله‌اش در تحریم توتون است که اغلب قائلان به حرمت شرب توتون اخباری‌اند.

زین الدین بن محمد (م ۱۰۶۴ ق)، زین الدین بن شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی، که حر عاملی از وی به عنوان شیخنا الاوحد، عالم، فاضل، کامل، متبحر، محقق، ثقة، صالح، عابد، ورع، شاعر، أدیب، حافظ، جامع فنون علوم عقلی و نقلی، جلیل القدر، عظیم المنزلة و بی نظیر در عصر خود یاد می‌کند (حرعاملی، *امل الآمل*، ۹۳/۱). وی به علت شدت احتیاط و خوف از شهرت کتابی تالیف نکرده است. از وی منقول است که از جدش شهید ثانی و از علامه حلی به خاطر پیرویشان از اهل سنت متعجب است و از خدا برایشان طلب عفو می‌کند. برخی به همین دلیل احتمال داده‌اند وی متمایل به طریقه اخباریان باشد زیرا اخباریان اجتهاد را برگرفته از اهل سنت می‌دانند (امین، *اعیان الشیعه*،۱۶۰/۷؛ حرعاملی، *امل الآمل*، ۹۳/۱). برخی نیز وی را انتقال دهنده اندیشه اخباری از ایران به بحرین به شمار آورده‌اند (بحرانی، *لولوة*، ۱۵؛ مدرسی طباطبائی، ۵۹؛ جابری، ۳۲۴). انتقاد به طریقه مجتهدین و انتقال اندیشه اخباری به بحرین، ادله محکمی بر اخباری بودن وی محسوب می‌شود.

علی بن سلیمان (م ۱۰۶۴ ق)، شیخ زین‌الدین علی بن سلیمان بن درویش بن حاتم قدمی بحرانی معروف به ام الحدیث (آقا بزرگ، *الذریعه*، ۲۱۷/۱؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۲۴۷/۸)، اولین کسی است که گرایش اخباری را از ایران به بحرین برد (مدرسی طباطبائی، ۵۹) و به عنوان

اولین ناشر حدیث در بحرین معرفی شده است (تنکابنی، ۲۷۷؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۲۴۷/۸؛ امین، مستدرکات *اعیان الشیعه*، ۱۷۳/۲؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۵۹/۱۵). برخی از آثار وی عبارت‌اند از: *رسالة فی حرمة التقلید*، در مورد حرمت تقلید (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۷۲/۱۱) و *رسالة فی حرمة شرب التتن* (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۷۳/۱۱) رسالة *فی صلاة الجمعه*، در مورد وجوب عینی نماز جمعه در عصر غیبت (همان، ۷۶/۱۵). این سه رساله موید فتاوای اکثر اخباریان است و می‌تواند شاهدی بر اخباری بودن وی باشد.

محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق)، فقیه، مفسر، رجالی و از بزرگان محدثین امامیه است (اردبیلی، ۷۸/۲؛ حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۵۲/۲؛ خویی، ۷۶/۱۹؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۲۱/۱۱). برخی وی را از اخباریان معتدل به حساب آورده‌اند (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱) این نسبت شاید به دلیل آراء زیادی از وی باشد که موافق با اخباریان است؛ به عنوان نمونه از جمله مهم‌ترین آراء منسوب به اخباریان، اعتقاد به تحریف قرآن (کاشف الغطاء، ۵۶) و تواتر یا محفوف به قرینه بودن تمام اخبار کتب اربعه است که محمد تقی مجلسی نیز دارای این دیدگاه‌ها است (مجلسی، روضة المتقین، ۲۰/۱۰) و در مقابل دارای دیدگاه‌هایی شبیه به اصولیان مانند قبول حجیت برخی از مفاهیم است (همان، ۲۶۰/۱) برخی نیز وی را ازمهمترین فقهای اخباری (مکارم شیرازی، ۱۲۰) یا از بارزترین پیروان محمد امین استرآبادی قلمداد کرده‌اند (هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ انصاری، ۵۵۸/۱). از خود وی نیز نقل شده است که اکثر آراء محمد امین استرآبادی را صحیح می‌داند (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۲۲/۱۱) که دلیل دیگری بر اخباری و معتدل بودن وی است، زیرا ظاهرا برخی از آراء محمد امین استرآبادی را نمی‌پذیرد.

فاضل تونی (م ۱۰۷۱ ق)، حر عاملی وی را مولانا عبد الله بن محمد تونی بشروی، عالم فاضل فقیه صالح زاهد عابد (حرعاملی، *امل الآمل*، ۶۳/۲؛ خویی، ۳۳۶/۱۱) معرفی کرده است. برخی با توجه به کتاب الوافیه که اثر اصولی فاضل تونی است وی را از اخباریان می‌دانند (خوانساری، ۲۴۴/۴؛ تنکابنی، ۲۶۹). برخی دیگر نیز وی را از اخباریان معتدل برشمرده‌اند (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۸/۱؛ *تشیع*، ۱۱/۲). آیت الله سبحانی (*موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۷۶/۱۱) و عمر رضا کحاله (کحاله، ۱۱۳/۶) وی را به عنوان فقیه اصولی معرفی کرده‌اند؛ البته ظاهرا اصولی در کلام عمر رضا کحاله معنایی غیر از معنای اصطلاحی دارد زیرا وی محمد امین استرآبادی را نیز اصولی می‌نامد (کحاله، ۷۹/۹). آنچه از بررسی آثار

وی به دست می‌آید این است که وی شخصیتی ما بین اخباریان و اصولیان است؛ زیرا از سویی همچنان که منسوب به اخباریان است که ملازمه بین حکم عقـل و حکـم شـرع را محـل نظـر می‌دانند (کاشف الغطاء، ۵، دزفولی، ۴؛ قیصری، ۱۶۲/۷)، مفاهیم مخالف را حجـت نمـی‌داننـد (حر عاملی، فوائد الطوسیه، ۴۴۸؛ جزائری، ۴۳؛ زند، ۲۶)، تقلید از میت را جایز مـی‌داننـد و...، وی نیز در مورد ملازمه (تونی، ۱۷۱)، مفاهیم مخالف (تونی، ۲۳۱–۲۳۶) و تقلید از میت دارای همان دیدگاه‌ها است (تونی، ۲۹۹–۳۰۸) و... و از دیگر سـو بـرخلاف اخباریـان (حـر عـاملی، ۴۴۸؛ جزائری، ۴۳؛ ماحوزی، ۳۷۵؛ سماهیجی، ۳۹۶/۴؛ زنـد، ۲۶) وماننـد اصـولیان اجمـاع را حجت می‌داند (تونی، ۱۵۱)، برخلاف اخباریان که اخبار را دو نوع صـحیح و ضـعیف تقسـیم می‌کنند (دزفولی، ۶؛ ماحوزی، ۳۷۵؛ سماهیجی، ۴/ ۳۸۵؛ قیصری، ۷/ ۱۶۲؛ *تشیع*، ۹/۲، حسینی دشتی، ۶۲۳/۱). وی مانند اصولیان تقسیم اخبار به چهار نوع را صحیح می‌دانـد (تـونی، ۱۵۹)، برخلاف اخباریان کـه ظـواهر قـرآن را حجـت نمـی‌داننـد (حـر عـاملی، ۴۴۸؛ جزائـری، ۴۳؛ سماهیجی، ۴/ ۳۸۹ زند، ۲۶؛ قیصری، ۱۶۲/۷، *تشیع*، ۱۰/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۴/۱) وی ظـواهر قرآن را حجت می‌داند (تونی، ۲۵۷–۲۶۱)، برخلاف اخباریـان (حـر عـاملی، ۴۴۹؛ سـماهیجی، ۳۸۸/۴؛ زند، ۲۷) و مانند اصولیان علم فقه را متوقف بر مقـدماتی ماننـد اصـول فقـه مـی‌دانـد (تونی، ۲۵۰) و... . بنابراین سخت است که بتوان وی را جزء فقهای اخباری یا اصولی برشمرد، بلکه شاید بهتر است در مورد وی بیان شود که راهی بین این دو مسلک فقهی را رفته است.

محمد حسین سبزواری (م ۱۰۷۳ ق)، شیخ محمد حسین بن کمال الدین حسین سـبزواری، صاحب کتاب *زبدة الاخبار فـی معرفـة المـذهب المختـار* اسـت کـه در مـورد زهـد و پنـد و اندرزهای موجود در روایات کتب معتبـره مـی‌باشـد (امـین، *اعیـان الشـیعه*، ۲۵۳/۹؛ آقـابزرگ، *الذریعه*، ۱۷/۱۲). برخی وی را به عنوان محـدث اخبـاری معرفـی کـرده‌انـد (کحالـه، ۲۳۸/۹). علاوه بر نسبتی که به وی داده شده است، احتمال اخباری بودن وی با توجه به اینکـه تنهـا اثـر یافت شده از وی در زمینه جمع آوری اخبار است تقویت می‌شود و مـی‌تـوان وی را در زمـره اخباریان آورد.

حسین عاملی کرکی (م ۱۰۷۶ ق)، شیخ حسین بن شهاب الدین بن حسین بـن محمـد بـن حیدر عاملی کرکی حکیم، توسط شیخ حر عاملی، فردی عالم فاضل ماهر أدیب و شاعر معرفی شده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۱–۷۱، خویی، ۲۹۶؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۷/۶). برخـی وی را از اخباریان برشمرده‌اند (*تشیع*، ۱۱/۲) و برخـی کتـاب *هدایـة الابـرار* وی را در مویـد طریقـه

اخباریان دانسته‌اند (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۶/۱)[۷] میرزا محمـد اخبـاری نیز در کتاب رجال خود براخباری بودن وی تاکیـد کـرده اسـت (امـین، *اعیـان الشـیعه*، ۳۶/۶). علاوه بر این، با بررسی کتاب *هدایة الابرار*، که از مهم‌ترین آثار وی اسـت، پیـروی وی از آراء اخباریان آشکار می‌گردد، زیرا در بسیاری از مباحث اصولی مانند مشتق (کرکـی، ۲۴۸)، مـدلول صیغه امر (همان، ۲۷۵)، دلالت امر بر مره یا تکرار (همان، ۲۷۶) و... توقـف کـرده و قائـل بـه احتیاط شده‌اند.

محمد صالح مازندرانی (م ۱۰۸۱ ق)، مولی حسام الدین محمد صالح بن أحمد مازنـدرانی، از مشاهیر علماء و حاملان حدیث، و داماد محمد تقی مجلسـی بـوده اسـت (حرعـاملی، *امـل الآمل*، ۲۷۶/۲؛ خوانساری، ۱۱۸/۴؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۶۹/۷). برخی وی را مجتهد مسلم و از اصولیان عصر اخباریان نامیده‌اند. (جابلقی، ۴۵/۱؛ سبحانی، *ادوار الفقه الامامی*، *۲۷۵*) که شـاید این نسبت به دلیل حاشیه‌هایی است که وی بر معالم الاصول و زبدة الاصول نوشـته اسـت. امـا شواهدی وجود دارد که امکان اخباری بودن وی را تقویت می‌کند. فتحعلی زند، که از اخباریان قرن ۱۳ است، کتاب *شرح اصول کافی* وی را در شمار کتب موید طریقه اخباریان برمـی‌شـمرد (زند، ۱). ابوالحسن شعرانی که حاشیه ای بر این کتاب زده اسـت نیـز در چنـد جـا اشـاره بـه اخباری بودن وی کرده است (مازندرانی، ۲۲۹/۲ و ۱۷۳/۴). علاوه بر این، مولی محمـد صـالح از محمد امین استرآبادی به عنوان فاضل یاد می‌کند (همـان، ۶۲/۵؛ ۷۳/۵؛ ۸۱/۵) و آرای وی را صواب و حق صریح و مذهب صحیح می‌داند (همان، ۱۱۱/۵؛ ۳۴۷/۵). در آثار وی نیـز برخـی دیدگاه‌های منتسب بـه اخباریـان،ماننـد عـدم حجیـت مفـاهیم (همـان، ۵۷/۱، ۹۳/۸، ۲۷۰/۱، ۳۴۷/۵) جواز تاخیر بیان از وقت حاجت (دزفولی، ۴؛ ماحوزی، ۳۷۴؛ سماهیجی، ۳۹۶؛ *تشـیع*، ۱۰/۲، حسینی دشتی، ۶۲۵/۱) و ... وجود دارد (مازندرانی، ۲۰۵/۹). با توجه بـه شـواهدی کـه ذکر شد قول به اخباری بودن وی قوی تر از اصولی بودن اوست.

سلیمان بن عصفور بحرانی (م ۱۰۸۵ ق)، سلیمان بن صالح بن احمد بن عصفور البحرانـی درازی، فاضل فقیه محدث ورع عابد از معاصرین شیخ حر عاملی است (حرعاملی، *امل الآمـل*، ۱۲۹/۲؛ جواهری، ۲۶۶؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۸۰/۶). برخی به نقل از *امل الآمـل* در صـفات وی اخباری را نیز ذکر کرده‌اند (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۹۸/۷) در حالیکه در این کتاب چنـین صـفتی به وی نسبت داده نشده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۱۲۹/۲). تنها اثـری کـه از وی نقـل شـده

---

۷. البته این در این دو منبع نام کتاب وی به اشتباه هدایة الانوار معرفی شده است.

است کتاب *الحدائق* است که در مورد بررسی نسب پیامبر (صل الله علیه و آله) است. با توجـه به آنچه ذکر شد دلیل محکمی بر انتساب وی به اخباریان یافت نشد.

خلیل غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ ق)، مولی خلیل بن غازی قزوینی ملقب به برهان العلمـاء، از شاگردان شیخ بهایی است (اردبیلی،۲۹۸/۱؛ خویی، ۷۸/۸). بـرخلاف اسـتادش کـه از اصـولیان است بسیاری وی را از اخباریان بـه حسـاب آوردهانـد (اردبیلـی،۲۹۸/۱؛ خوانسـاری، ۲۶۹/۳؛ افندی، ۲۶۲/۲؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۵۵/۶؛ خویی، ۷۸/۸؛ تنکابنی، ۲۶۳) برخی نیز وی را استاد اخباریان افراطی برشمردهاند (امین، *مستدرکات اعیان الشیعه*، ۳۰۴/۲) و بر مخالفـت کامـل وی با اجتهاد تصریح کردهاند (خوانساری، ۲۸۹/۱؛ قیصری، ۱۶۰/۷) فتحعلی زنـد وی را در شـمار کسانی که در تایید مکتب اخباریان کتاب شرح فارسی و عربی کافی و شـرح عـدة الاصـول را نوشته آورده است (زند، ۱). برخی باتوجـه بـه اهتمـام وی بـه مباحـث فلسـفی و اصـولی در اخباری بودن وی تردید کردهاند، اما در واقع اهتمام به مباحث فلسفی در میـان اخباریـان دیـده میشود که نمونههای بارز آن فیض کاشانی و محمد امین استرابادی هستند؛ اما در مورد اهتمام به مباحث اصولی نیز باید گفت اخباریان به اصول فقه اهتمام دارند و آنچه از آن منع مـیکننـد عمل به ظن و استفاده از عقل مستقل در کشف احکام و مباحث اینچنینی است. این مطلـب بـا رجوع به کتب اخباریان بـه وضـوح قابـل مشـاهده اسـت.[۸] عـلاوه بـر ایـن مطالـب برخـی از دیدگاههای اصولی وی مانند عدم حجیت اجماع (غازی، ۱۱۵)، بطلان اجتهاد و تقلید (غـازی، ۱۲۶) و ... که از آراء منتسب به اخباریان اسـت (کاشـف الغطـاء، ۵۴)، نیـز دلیـل دیگـری بـر اخباری بود وی است.

فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق)، محمد بن شاه مرتضی بن شاه محمود معروف به مـلا محسـن فیض کاشانی مشهور به فیض کاشانی، از پیروان مکتب محمد امین استرآبادی و از منتسبین بـه اخباریان است (بغدادی، *هدیه*، ۳۰۱/۲؛ امین، *اسلامیة الشـیعه*، ۴۰/۳؛ کحالـه، ۱۲/۱۲؛ قیصـری، ۱۶۰/۷؛ موسوعه الفقهیة، ۶۲/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰؛ هاشمی شـاهرودی، ۳۰۲/۱). برخـی وی را اخباری صلب یا سخت و صرف نامیدهانـد کـه بسـیار بـه مجتهـدان طعـن وارد مـینمـوده (بحرانی، *لولوة، ۱۱۶*؛ تنکابنی، ۳۲۳؛ جـابلقی، ۷۵/۱؛ حسـینی دشـتی، ۶۲۶/۱) و *کتـاب سـفینة النجاة* (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۰/۳؛ معـاریف، ۶۹۶/۱) و اصـول الاصـیله (آقـابزرگ، *الذریعـه*،

---

۸. رک: یوسف بحرانی، حدائق الناضره، ۴/۱ـ۱۷۰؛ کرکی، هدایة الابرار؛ حر عاملی، فوائد الطوسیه؛ میرزا محمد اخباری، شجرة اصول الفقه (آقا بزرگ، *الذریعه، ۱۳/ ۲۸*) و ... .

۱۷۸/۲) را در تایید اخباریگری نگاشته است. خود وی نیز طریقـه محمـد امـین اسـترآبادی را طریق صواب می‌داند (فیض، الحق المبین، ۱۲) که دلیل دیگری بر اخباری بودن وی است.

رضی الدین قزوینی (م ۱۰۹۶ ق)، حر عاملی وی را به عنوان مولی رضی الدین محمد بـن حسن قزوینی، فاضل عالم محقق مدقق ماهر معرفی نموده‌است (حرعاملی، *امل الآمـل*، ۲۶۰/۲؛ خویی، ۲۸۰/۱۶) که از شاگردان اخباری مشهور، ملا خلیل قزوینی اسـت (سـبحانی، *موسـوعة طبقات الفقهاء*، ۲۶۱/۱۱) و در صفحاتی قبل به بررسی شخصیت وی پرداخته شد، برخی خـود وی را نیز از اخباریان مشهور برشمرده‌اند[۹]. از آثار معروف وی کتاب *لسان الخواص* اسـت کـه در تایید طریقه اخباریان نگاشته شده است (زند، ۱؛ امین، *اسلامیة الشـیعه*، ۴۱/۳؛ *تشـیع*، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۲/۱). با بررسی این کتاب حمایت وی از آراء اخباریان مانند عدم جواز عمل به ظن (قزوینی، *لسان الخواص*، ۳۹ – ۴۰)، حجیت تمام روایات کتاب کافی (همان، ۵۴)، عدم حجیت برائت اصلیه (همان، ۷۱) و... مشهود است.

محمد طاهر قمی (م ۱۰۹۶ ق)، اردبیلی در *جامع الرواة* وی را محمد طاهر بـن محمـد بـن حسین قمی، محقق مدقق جلیل القدر بزرگ منزلت دارای فهم دقیق ثقه سخت گیر در دین کـه مناقب و فضائلش قابل شمارش نیست، معرفی می‌نماید (اردبیلی، ۱۳۳/۲). حرعاملی نیز کـه از معاصران وی است با عباراتی مشابه وی را معرفی کرده (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۷۸/۲؛ خـویی، ۸۴/۱۹). برخی وی را از فقهای اخباری مسلک دانسـته (زنـد، ۱؛ خوانسـاری، ۴۳/۴؛ بغـدادی، *هدیة*، ۳۰۱/۲؛ مدرس، ۳۸۹/۴) و برخی نیز در ادامه نـامش صـفت اخبـاری را ذکـر کـرده‌انـد (بغدادی، ایضاح، ۵۵/۱؛ آقابزرگ، ۱۵۷/۱۳ و ۲۲۵/۱۵). در کتاب *اعیان الشیعه* از وی به عنـوان اخباری سخت یاد شده که با زبان خود به مجتهدین و اصولیان متعرض شده است (امین، *اعیان الشیعه*، ۳۷۵/۹) ولی برخی از وی به عنوان اخباری معتدل یـاد کـرده‌انـد (قیصـری، ۱۶۰/۷) و برخی وی را از مشاهیر علماء اخباری دانسته‌اند (سبحانی، *موسوعة طبقـات الفقهـاء*، ۳۳۲/۱۱). علاوه بر آنچه ذکر شد، دلیل دیگر بر اخباری بودن وی، کتاب *ملاذ الاخیار* است کـه وی آن را در تایید طریقه اخباریان نوشته (آقابزرگ، ۱۹۱/۲۲) و همچنین نظر وی در زمینه وجوب نمـاز جمعه (قمی، *رساله نماز جمعه*، ۶۱۱–۶۷۹) که از جمله آراء اغلب اخباریان است. برخی دیگـر از دیدگاه‌های وی مانند منحصر دانستن منابع احکام در کتاب و سنت (قمی، *حجة الاسـلام*، ۱

---

۹. علی فاضلی در مقدمه حاشیه علی الاصول الکافی اثر محمد امین اسـترآبادی، رضـی الـدین قزوینـی را در زمـره اخباریـان مشهور آورده است (استرآبادی، الحاشیه علی الاصول الکافی، ۵۰).

ب)، عدم حجیت مفاهیم (همان، ۸۸ الف) و ... نیز می‌تواند دلیل دیگری بر اخباری بودن وی باشد.

سید میرزا جزائری (م ۱۰۹۸ ق)، شیخ حر عاملی وی را سید میرزا محمد بن شرف حسینی الجزائری، از فضلاء معاصر، عالم فقیه محدث حافظ عابد معرفی کرده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۷۵/۲؛ خویی، ۱۸۶/۱۷؛ جواهری، ۵۳۶). شاگرد وی، سید نعمت الله جزائری، از وی به عنوان اخباری یاد می‌کند که تمام قرآن حتی «قل هو الله احد» را متشابه دانسته و بدون تفسیر معصومین حجت نمی‌دانند (جزائری، *منبع الحیاة*، ۴۸؛ خوانساری، ۲۱۷/۴) برخی وی را اخباری شدید و نقاد تند اصولیان معرفی کرده (جابلقی، ۷۷/۱) و برخی از بزرگان معاصر نیز به وی نسبت اخباری داده‌اند (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۲۹۳/۱۱؛ حسینی اشکوری، ۵۳۴/۱). تقریبا تمام آثار وی مربوط به جمع آوری و تعلیقه نویسی بر احادیث است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۵۷/۲؛ کنتوری، ۱۶۵؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۲۹۳/۱۱؛ حسینی اشکوری، ۵۳۴/۱)، که شاید از این مطلب نیز بتوان به عنوان شاهدی بر اخباری بودن وی استفاده کرد.

ولی الله حسینی (ق ۱۱)، سید ولی الله بن نعمة الله حسینی رضوی حائری، عالم فاضل صالح محدث و از معاصران اخباری مسلک شیخ حر عاملی بوده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۳۳۹/۲؛ خوانساری، ١٧٩/٤؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۲۸۰/۱۰). برخی وی را با صفت اخباری معرفی کرده‌اند (بغدادی، *ایضاح*، ٣٦٧/٢).

جمال الدین فسایی (ق ۱۱)، حسینی در تراجم الرجال وی را جمال الدین بن شاه محمد فسائی از علماء قرن ۱۱ معرفی کرده، که با توجه به ادعای مولف این کتاب، از مجموع نوشته‌های وی تمایلش به طریقه اخباری آشکار است (حسینی اشکوری، ۱۳۱/۱).

اخباریان قرن دوازده

حر عاملی (م ١١٠٤ ق)، محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری (حرعاملی، *امل الآمل*، ١٤١/١) عالم فاضل محدث و از علماء اخباری مسلک است (بحرانی، *لولوة*، ١٤١/١؛ کنتوری، ۲۸۹؛ تنکابنی، ۲۸۹؛ جابلقی، ۷۳/۱؛ بغدادی، *هدیه*، ٣٠٤/٢؛ امین، *اعیان الشیعه*، ٢٥٩/٩؛ امین، *اسلامية الشيعه*، ٤٠/٣؛ موسوعة الفقهیه، ٦٢/١؛ محمد علی انصاری، ٧٥٢/١) برخی نام وی را به همراه صفت اخباری آورده‌اند (خوانساری، ٩٦/٧؛

آقابزرگ، ۸٤/۲٥؛ سرکیس، ۱۲٦٤/۲)، برخی وی را از مهم‌ترین اخباریان برشمرده‌اند (امین، *اعیان الشیعه*، ٤٤۹/۲؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۲٦۷/۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰؛ هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱)، برخی وی را اخباری صرف نامیده‌اند (امین، *اعیان الشیعه*، ۱٦۸/۹؛ حسینی دشتی، ٦۲٦/۱) و در مقابل گروهی وی را اخباری معتدل دانسته‌اند (قیصری، ۱٦۰/۷؛ حسینی دشتی، ٦۹٦/۱). علاوه بر کثرت قائلین به اخباری بودن شیخ حر عاملی و حمایت صریحش از اخباریان (حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ۲٦۹/۳۰–۲۸۱)، برخی از دیدگاه‌های وی نشان دهنده اخباری بودن وی است، به عنوان نمونه وی عمل به ظواهر کتاب بدون تفسیر ائمه را جایز نمی‌داند (حرعاملی، *فوائد الطوسیة*، ۱٦۳) که از دیدگاه‌های منسوب به اخباریان است (حر عاملی، همان، ٤٤۸؛ جزائری، ٤۳؛ سماهیجی، ٤/ ۳۸۹ زند، ۲٦؛ قیصری، ۱٦۲/۷، *تشیع*، ۱۰/۲؛ حسینی دشتی، ٦۲٤/۱) اصل برائت، اصل استصحاب (حرعاملی، *فوائد الطوسیة*، ۱۹٦) و مفاهیم (همان، ۲۹۷) را حجت نمی‌داند، قائل به عدم جواز تقلید است (همان، ۳۲٦) و ... .

هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷ ق)، شیخ حر عاملی وی را سید هاشم بن سلیمان بن إسماعیل بن عبد الجواد حسینی بحرانی توبلی، فاضل عالم ماهر مدقق فقیه مفسر رجالی، معرفی کرده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۳٤۱/۲). برخی وی را در زمزه محدثان و اخباریان برشمرده‌اند (بحرانی، *لولوة*، ٦۰؛ خوانساری، ۱۸۱/۸؛ بهشتی، ۱٤٥) و برخی وی را از سران انتشار اندیشه اخباری معرفی کرده‌اند (*اسلامیة الشیعه*، ٦٤/۳). کثرت آثار حدیثی وی و کمرنگ بودن نظرات شخصی در آثارش به حدی است که محدث بحرانی آثار وی را بدون هیچ گونه نظر شخصی و حتی بدون ترجیح یک قول می‌داند (بحرانی، *لولوة*، ٦۱) که این مطلب می‌تواند شاهدی بر اخباری بودن وی باشد.

حسین عیناثی (م ۱۱۱۰ ق)، شیخ حسین بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد بن ظهیر الدین بن علی بن زین الدین بن حسام ظهیری عاملی عیناثی، استاد شیخ حر عاملی و شاگرد ملا محمد امین استرآبادی است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۷۰/۱؛ افندی، ریاض العلما، ٤٤/۲؛ صدر، ۱۷۹؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۸۹/۲). وی مانند استاد و شاگرد خود از اخباریان بوده (امین، *اعیان الشیعه*، ٤۸۸/٥) و در کتاب *جوابات المسائل الفقهیة* از ملا محمد امین تمجید بسیار کرده است که نشانه معتقد بودنش به طریقه وی است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۲۹/٥).

محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۱ ق)، بسیاری وی را در زمره اخباریان آورده‌اند (*اسلامیة*

الشیعه، ۳/ ٤٠؛ *موسوعة الفقهیة*، ١/ ٦٢). گروهی وی را اخباری معتدل می‌دانند (*اسلامیة الشیعه*، ٤٠/۳؛ *تشیع*، ۲/ ١١؛ حسینی دشتی، ٦٢٦/١) و گروهی وی را از مهم‌ترین فقهای اخباری و از بارزترین پیروان محمد امین امین استرآبادی برشمرده‌اند (هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ مکارم شیرازی، ١٢٠). برخی پس از تلاش وی برای جمع آوری احادیث وی را اخباری نامیده‌اند (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ١٢/ ٣٥١). دیدگاه وی در زمینه عدم اعتبار حکم عقل، می‌تواند موید اخباری بودنش باشد (مجلسی، بحار، ٣١٤/٢).

نعمت الله جزائری (م ١١١٢ ق)، سید نعمت الله بن عبدالله موسوی شوشتری جزائری، فاضل محدث مدقق و دارای اطلاعات گسترده در زمینه اخبار امامیه است (بحرانی، *لولوة*، ۱۰۶). بسیاری وی را به طور مطلق در شمار اخباریان آورده‌اند (تنکابنی، ۴۳۷؛ خوانساری، ۱۵۰/۸؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۲/ ۴۲۰؛ هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ حسینی دشتی، ۶۲۲/۱) و برخی وی را اخباری معتدل دانسته‌اند (*اسلامیة الشیعه*، ۳/ ۴۱؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ حسینی دشتی، ۶۲۷/۱). آراء وی در مواردی متفاوت با آراء مشهور اخباریان است از جمله عدم اعتقاد به تواتر کتب اربعه، و تقسیم مردم به دو گروه مجتهد و مقلد (بهشتی، ۱۵۴ و ۱۵۵) و شاید همین اختلاف با اخباریان در چند مساله باعث شده است که برخی وی را دارای مسلکی مابین اخباریان واصولیان به حساب آورند (جزائری، *نابغه فقه و حدیث*، ۷). وی در کتاب *منبع الحیاة* به ذکر تفاوت‌های بین اخباریان و اصولیان پرداخته است و در اکثر فرق‌ها جانب اخباریان را مقدم می‌دارد ولی در مواری نیز نظر اصولیان را برتر شناخته (جزائری، *منبع الحیاة*، ۴۱-۸۲) و در پایان این کتاب حق را چیزی بین طریق اخباریان و اصولیان می‌داند (همان، ۸۳). با توجه به آنچه ذکر شد شاید نسبت اخباری معتدل، نسبت مناسب‌تری برای وی باشد.

عبد علی بن جمعه (م ١١١٢ ق)، عبد علی بن جمعه عروسی حویزی، صاحب تفسیر نور الثقلین است. حر عاملی وی را عالم فاضل فقیه محدث ثقه ورع شاعر ادیب جامع علوم و فنون معرفی می‌کند (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲/ ۵۴؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۲۹/۸) برخی وی را از اخباریان معتدل دانسته‌اند (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۳/ ۴۱؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). و برخی او را اخباری سخت و ظاهری خالص توصیف کرده‌اند (خوانساری، ۲۱۵/۴) برخی دیگر نیز وی را با صفت اخباری معرفی کرده‌اند (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۸۹/۲). علاوه بر این، سبک تفسیر نور الثقلین که یک تفسیر روایی محض است می‌تواند شاهد دیگری بر اخباری بودن وی باشد.

علی اصغر قزوینی (حدود ۱۱۲۰ ق)، حاج علی أصغر بن محمد بن یوسف قزوینی، عالم فاضل ماهر صالح و شاگرد ملا خلیل قزوینی و رضی الدین قزوینی است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۱۷۷/۲؛ تبریزی ۳۰۶؛ حسینی اشکوری، ۷۸۲/۲). از مهم‌ترین آثار وی کتاب تنقیح المرام است که حاشیه ای مفصل بر حاشیه عدة الاصول ملا خلیل قزوینی است؛ این کتاب از جمله کتبی است که در تایید طریقه اخباریان نوشته شده است (زند، ۱). برخی از نویسندگان معاصر، وی را در شمار کسانیکه کمابیش دارای اندیشه اخباری هستند آورده‌اند (جابری، ۳۲۴). شاگردی وی نزد اخباریانی مانند ملا خلیل و آقا رضی قزوینی، که ذکرشان گذشت، نیز می‌تواند شاهد دیگری بر اخباری بودن وی باشد.

سلیمان بن عبدالله (م ۱۱۲۱ ق)، شیخ سلیمان بن عبدالله بن علی بن حسین بن احمد بن یوسف بن عمار بحرانی ستراوی، که شاگردش عبد الله سماهیجی وی را اعجوبه در حفظ، شاعر خطیب سخنور و عالم در زمینه حدیث، تاریخ و رجال معرفی می‌کند (بحرانی، *لولوة*، ۹ –۱۰). در اخباری بودن وی اقوال مختلفی وجود دارد، برخی با توجه به کتاب *العشرة الکامله* که از مهم‌ترین آثار وی است، حکم به مجتهد بودن وی کرده‌اند، البته همین افراد با توجه به فوائد دیگری در همین کتاب و یا کتاب *فوائد النجفیه* که پس از عشرة الکامله نوشته شده است حکم به رجوع وی به اخباریگری کرده‌اند، که لفظ رجوع، بیانگر این است که وی قبل از کتاب *العشرة الکامله* نیز دارای اندیشه اخباری بوده است (بحرانی، *لولوة*، ۱۲؛ تنکابنی، ۲۷۶؛ خوانساری، ۱۶/۴؛ جابلقی، ۳۸۷/۲؛ بهشتی، ۱۵۷). برخی وی را از سران اندیشه استرابادی و متصلب در دیدگاه اخباری معرفی کرده‌اند (*اسلامیة الشیعه*، ۶۴/۳؛ جابری، ۳۸۰). شاهد دیگری که ممکن است اخباری بودن وی را تقویت کند، داشتن شاگردانی مانند عبدالله سماهیجی است که از اخباریان افراطی به شمار می‌آید (بحرانی، *لولوة*، ۸۹؛ کنتوری، ۱۶۶).

نور الدین اخباری (م بعد ۱۱۲۷ ق)، محمد بن شاه مرتضی بن محمد مؤمن بن مرتضی بن محمود کاشانی، فقیه محدث عارف أدیب، نوه برادر ملا محسن فیض و از فقهای أخباری مسلک است که برعقائد اصولیان زیاد حمله برده (مدرس، ۳۷۹/۴؛ حسینی، تلامذة المجلسی، ۶۵). وی به دلیل عقائدش مشهور به نورالدین اخباری است (مجلسی، بحار، ۵۸/۱۰۲؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۸۲/۷؛ آقابزرگ، ۲۵۰/۱ و ۳۹۹/۱ و ۴۸۴/۲ و...؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۴۱/۱۱).

عبدالله سماهیجی (م ١١٣٥ ق)، شیخ عبد الله بن حاج صالح بن جمعه بن علی بن شعبان بن احمد بن ناصر بن محمد بن عبد الله سماهیجی، از علماء سرشناس اخباری و از اخباریان تندرو و سخت گیر در طریقه اخباریان است (بحرانی، *لولوة*، ۹۴؛ کنتوری، ۱۶۶؛ تنکابنی، ۳۱۰؛ خوانساری، ۲۴۷/۴؛ جابلقی، ۷۰/۱؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۵۴/۸؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۵۱/۲۶؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ حسینی دشتی، ۶۲۲/۱) وی از بزرگان علماء اخباری و از سران انتشار اندیشه اخباریگری است (*اسلامیة الشیعه*، ۴۰/۳؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۸۶/۱۲).

محمد رضا قزوینی (م بعد ١١٣٦ ق)، از فضلا و بزرگان امامیه است که آراءش متمایل به طریقه اخباریان است (قزوینی، تتمیم امل، ۱۵۷؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۱۵/۷، سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۷۰/۱۲).

ابو الحسن فتونی (م ١١٣٨ ق)، أبو الحسن بن محمد طاهر بن عبد الحمید بن موسی بن علی بن محمد بن معتوق بن عبد الحمید فتونی نباطی عاملی اصفهانی غروی، محقق مدقق ثقه صالح عادل، صاحب کتاب فوائد الغرویه در زمینه اصول فقه و اصول دین است (صدر، ۴۴۲؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۴۳/۷؛ بحرانی، *لولوة*، ۱۰۵). این کتاب در تایید طریقه اخباریان نوشته شده است (زند، ۱؛ امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ *تشیع*، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). برخی وی را از جمله بزرگان فقهاء اخباری برشمرده‌اند (معلم، ۱۸۲۶/۵). برخی از دیدگاه‌های وی که می‌تواند موید اخباری بودن وی باشد، عدم حجیت اجماع (فتونی، ۲۲۰) و عدم حجیت مفاهیم است (همان، ۲۰۰).

صدر الدین همدانی (م حدود ۱۱۶۰ ق)، سید صدرالدین بن محمد باقر رضوی قمی همدانی، از محققان بزرگ زمان خود بوده است. وی صاحب شرحی بر الوافیه فاضل تونی است. در این کتاب، تمایل وی به طریقه اخباریان آشکار است، البته در اواخر این کتاب به علت تاثیر پذیری از شاگردش، محمد باقر بهبهانی، نظریات وی به طریقه اصولیان نزدیک‌تر شده است (خوانساری، ۱۲۳/۴؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۸۶/۷). برخی وی را از جمله اخباریان معتدل برشمرده‌اند (*اسلامیةالشیعه*، ۴۱/۳؛ *تشیع*، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۷/۱) که مقدمه تحول به سمت اصولی شدن جامعه علمی فقه شیعه را فراهم کرده‌اند (مدرسی طباطبائی، ۶۰).

محمد مقابی (م بعد ١١٦٩ ق)، شیخ محمد بن علی بن عبد النبی بن محمد بن سلیمان مقابی بحرانی، عالم عامل فاضل کامل، از فقهای اخباری مسلک است. وی در پایان کتاب *مجمع الأحکام فی معرفة مسائل الحلال والحرام* خود را خادم خادمان اساتید اخباریش معرفی

کرده (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۱/۱۰) و کتاب *شرح وسائل الشیعه* را در تایید طریقه اخباریان نوشته است (زند، ۱)، البته وی در اوائل کتاب *نخبة الاصول* خود طریقه وسطی بین اخباریان و اصولیان را صحیح معرفی می‌کند (آقابزرگ، *الذریعه*، ۹۳/۲۳) لذا با توجه به سایر آثار وی شاید بتوان گفت وی اخباری معتدل است.

عبد الله جزائری (م ۱۱۷۳ ق)، سید عبد الله بن سید نورالدین بن سید نعمت الله جزائری از ادامه دهندگان طریقه اخباری است (جابری، ۳۸۵). وی را در زمره رد کنندگان طریق اجتهاد آورده‌اند (خوانساری، ۲۵۸/۴) که کتاب *ذخیرة الباقیه و تحفة السنیه* را در تایید طریقه اخباریگری نگاشته است (زند، ۱).

محمد جعفر خراسانی (م ۱۱۷۵ ق)، محمد جعفر بن محمد طاهر خراسانی کرباسی از شاگردان علامه مجلسی (حسینی، تلامذة المجلسی، ۸۸) و شیخ حر عاملی[۱۰]است. وی همانند اساتید خود، پیرو طریقه اخباریان است (قزوینی، *تتمیم امل*، ۲۲؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۸۱/۲؛ *تلامذة المجلسی*، ۸۸؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۵۸/۱۲).

عبد علی درازی (م ۱۱۷۷ ق)، شیخ عبد علی بن أحمد بن إبراهیم درازی بحرانی، عالم فاضل فقیه محدث و برادر صاحب حدائق است (امین، *اعیان الشیعه*، ۳۱/۸؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۶۹/۱۲). وی مانند برادر خود از جمله فقهای اخباری مسلک است (امین، مستدرکات *اعیان الشیعه*، ۱۵۹/۲). مهم‌ترین اثر وی کتاب مبسوط فقهی *احیاء معالم الشیعه* است که دارای مقدمه ای اصولی مانند *الحدائق الناضره* می‌باشد (آقابزرگ، ۳۰۹/۱). این کتاب در تایید طریقه اخباریان نوشته شده است (اسلامیةالشیعه، ۴۱/۳؛ *تشیع*، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). میرزا محمد اخباری در *منیة المرتاد* وی را از جمله رد کنند گان طریق اجتهاد برشمرده است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۳۰۹/۱).

حسن دمستانی (م ۱۱۸۱ ق)، شیخ حسن بن محمد بن علی بن خلف بن إبراهیم بن ضیف الله بن حسن بن صدقة بحرانی دمستانی، عالم فاضل فقیه محدث رجالی محقق مدقق متوفای سال ۱۱۸۱ ق است (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۶۰/۵؛ زرکلی، ۲۲۰/۲). وی پیرو طریقه اخباریان و اهل تحقیق و دقت بوده است (قزوینی، *تتمیم امل*، *۱۱۳*؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، *۱۰۰/۱۲*).

---

۱۰. سید جعفر حسینی اشکوری، در مقدمه تحقیق *اکلیل المنهج فی تحقیق المطلب*، که از کتب محمد جعفر کرباسی است، وی را از شاگردان شیخ حر عاملی معرفی می‌کند. (*اکلیل المنهج فی تحقیق المطلب*، ۹)

یوسف بحرانی (م ۱۱۸٦ ق)، شیخ یوسف بن أحمد بن إبراهیم بن أحمـد بـن صـالح بـن أحمد بن عصفور درازی بحرانی، فقیه محدث رجالی و از بزرگان فقهای امامیـه اسـت. وی از جمله فقهای اخباری (تنکـابنی، ۲۷٦؛ موسـوعة الفقهیـه، ٦٢/١؛ جـابلقی، ٦٣/١؛ امـین، *اعیـان الشیعه*، ۳۸٥/۱۰) و بلکه از سران وبزرگان این مسلک به حساب می‌آید (اردبیلـی، ٦/١؛ امـین، *اعیان الشیعه*، ۲۲۳/۳؛ *اسلامیةالشیعه*، ٦٤/٣؛ هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰). برخی وی را اخباری معتدل (*اسلامیةالشیعه*، ٤١/٣؛ حسینی دشتی، ٦٩٧/١؛ سـبحانی، *موسـوعة طبقات الفقهاء*، ۳۲۳/۱۲) و برخی اخباری صرف معرفی کرده‌اند (خوانسـاری، ٢٠٤/٨) برخـی نیز معتقدند وی ابتداء اخباری صرف بوده و سپس معتدل شده است (مازندرانی حائری، ۷٥/۷؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ٤٣٧/١٢). برخی طریقه وی را بین اخباری و اصولی می‌دانند (قیصری، ١٦٠/٧). با توجه به انتقادهایی که وی بر تندروی‌های برخی اخباریـان دارد و اینکـه خود را جدا از طریقه آنان می‌داند (بحرانی، حدائق، ١٦٧/١؛ ، الـدرر النجفیـه، ۲۸۷/۳)، شـاید اخباری معتدل صفت مناسب‌تری برای وی باشد.

مهدی فتونی (م ۱۱۸۳ ق)، شیخ أبو صالح محمد مهدی بن شیخ بهاء الدین محمـد فتـونی عاملی نباطی، از فقهاء زبده و محدثین نخبه امامیه است (صدر، *تکمله امل*، ۳۹۲؛ نوری، ٦٤/٢؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۹۸/۱۲). وی از اخباریان معتدل و از زمینه سـازان اسـتیلای اصولیان بر اخباریان به حساب می‌آید (صدر، ۳۹۲؛ مدرسی طباطبائی، ٦٠)

موسی بن حیدر (م ۱۱۹۴ ق)، سید أبو الحسن موسی بن حیدر بن أحمد أحد، عالم فاضـل محقق مدقق فقیه محدث، از اجداد سید محسن امین صاحب *اعیان الشیعه* است (امـین، *اعیـان الشیعه*، ۱۸۲/۱۰؛ صدر، ۴۰۱). به گفته سید محسن امین، وی مایـل بـه طریقـه اخباریـان بـوده است (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۸۳/۱۰).

محمد حسن بحرانی (قرن ۱۲)، شیخ محمد حسن بحرانی احسائی، فقیهی بلند مرتبـه و از اخباریان اهل تحقیق بوده است (قزوینی، *تتمیم امل*، ۱۱۳).

داود بحرانـی (قـرن ۱۲)، شـیخ داود بـن حسـن الجزائـری بحرانـی، از معاصـران عبـدالله سماهیجی است که شرح حالش گذشت. عبدالله سماهیجی وی را صالح، دیّن، صحیح الاعتقـاد و مخلص در محبت اهل بیت معرفی کرده است (بحرانی، *لولوة*، ۳۸٥). در کتب تـراجم کسـی به طور صریح به وی نسبت اخباری نداده است، ولی تمجید عبدالله سماهیجی، که از اخباریـان افراطی است، از وی و اینکه وی را دارای اعتقاد صحیح مـی‌خوانـد و همچنـین رسـاله وی در

مورد تحریم تتن (بحرانی، *لولوة*، ٣٨٦؛ جابلقی، ٧٧/١) کـه از دیـدگاه‌هـای مشـهور اخباریـان است، می‌تواند شاهدی بر اخباری بودن وی باشد؛ علاوه براین برخی از محققـان معاصـر، وی را در شمار اخباریان آورده‌اند (جابری، ٣٧١).

محمد باقر ترشیزی (قرن ١٢)، حاج محمد باقر ترشیزی از فقهای محدث و اخبـاری بـوده است (*صدر، تتمیم امل*، ٨٠).

محمد باقر رضوی (حدود ١١۴٠– قرن ١٢ ق)، محمد باقر بن محمد تقی حسـینی رضـوی اصفهانی قمی، جامع علوم و از فقهای اخباری مسلک بوده است (حسینی اشکوری، ۶٠٠/٢).

عبد العظیم استرابادی (قرن ١٢)، سید عبد العظیم بـن سـید عبـاس اسـترآبادی، از فقهـای اخباری مسلک امامیه است (بحرانی، *لولوة*، ٧٣/١٥؛ کنتوری، ٢٧٠؛ تنکابنی، ٢٨٨؛ خوانسـاری، ١٨٣/٨؛ جابلقی، ٧٠/١؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ٧٣/١٥؛ بهشـتی، ١٤٥) اثـر معـروف وی رسـاله‌ای است در مور نماز جمعه که در آن مانند سایر اخباریان وجوب عینی نماز جمعه را اختیار کـرده است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٧٣/١٥).

اخباریان قرن سیزده

مرتضی کشمیری (بعد ١٢٠٢ ق)، سید مرتضی بن سید محمد کشـمیری هنـدی، مایـل بـه طریقه اخباریان بوده است (کنتوری، ١٠٤).

شیخ شبیب (م بعد ١٢١٣ ق)، شیخ شبیب بن شیخ راضی الجزائری در تفقه شیوه اخبایان و محدثان را داشته البته بنابر نقلی وی در مباحثاتی که با فرزندان شیخ جعفر کاشف الغطا داشـته به طریقه آنان عدول کرده است. وی از شاگردان میرزا محمد اخباری است (امین، *اعیان الشیعه*، ٣٣١/٧؛ حکیم، ٣٧٢/۵؛ آقابزرگ، *طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)*، جزء ٢/قسم ۶١۵/٢).

حسین عصفوری (م ١٢١۶ ق)، حسین بن محمد بن أحمد بن إبراهیم بن أحمد بن صـالح بن أحمد بن عصفور عبدی درازی شـاخوری بحرانـی، از مشـاهیر علمـاء امامیـه و بـرادر زاده صاحب حدائق است. وی بزرگ اخباریان در عصر خود بـوده (امـین، *اعیـان الشـیعه*، ١۴٠/۶؛ *طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)* جزء ثانی/قسم ۴٢٧/١)؛ سبحانی، *موسـوعة طبقـات الفقهـاء*، ٢٢۶/١٣؛ جابری، ٣٨۵) و کتاب *محاسن النفسانیة فی جواب المسائل الخراسـانیة* را در تـرجیح طریقه اخباریان نوشته است (آقابزرگ، *الذریعه*، ١٢٧/٢٠)

محمد ابراهیم طبسی (م بعـد ١٢٢٤ ق)، مـولی محمـد إبـراهیم بـن محمـد علـی طبسـی

خراسانی از شاگردان میرزا محمد اخباری است. وی چند اثر از آثار استادش را بـه خـط خـود نگاشته است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٤٧/٤ و ٢٢١/١٤ و ٣٧٣/١٩ و...). اما از آثار خـود وی *میـزان السداد فی ابطال طریقة الظن و الاجتهاد* اسـت کـه در اثبـات حجیـت اخبـار و تـرجیح طریـق اخباریان نوشته شده است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٣١٢/٢٣) که بهترین دلیل بر اخبـاری بـودن وی است.

میرزا محمد اخباری (م ١٢٣٢ ق)، محمد بن عبد النبی بن محمـد صـانع نیشـابوری، عـالم ادیب محدث مفسر کلامی و آشنابه علـوم غریبـه، از اخباریـان مشـهور اسـت. بسـیاری وی را باصفت اخباری معرفی کرده‌اند (کنتوری، ۴۳۶؛ خوانساری، ۱۲۷/۷؛ حسینی اشـکوری، ۵۲۴/۱؛ بغدادی، هدیه، ۳۶۲/۲؛ زرکلی، ۲۵۱/۶؛ بغدادی، *ایضاح*، ۲۴۱/۱؛ آقـابزرگ، *الذریعـه*، ۳۱۸/۲ و ۳۴۹/۲؛ کحاله، ۳۱/۹؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). میرزا محمد از سران انتشار اندیشه اخباری است (*اسلامیةالشیعه*، ۶۴/۳؛ سـبحانی، *موسـوعة طبقـات الفقهـاء*، ۴۸۰/۱۳) کـه تعصـب زیـادی در اخباریگری و مخالفت با اصولیان ورزیده (امین، *اعیـان الشـیعه*، ۲۲۲/۳؛ *اسلامیةالشـیعه*، ۳۵/۳؛ قیصری، ۱۶۰/۷) که در نهایت نیز با فتوای برخی اصولیان به قتل رسـیده اسـت (امـین، *اعیـان الشیعه*، همان). برخی از دیدگاه‌های اصولی وی که نشان از شـدت اخبـارگرا بـودن وی اسـت اعتقاد به بطلان قیاس اولویـت (اخبـاری، *مجموعـه* ۴۲۰؛ همـو، *مصـادر الانـوار*، ۴۶) و عـدم حجیت مفاهیم (همو، معاول العقول، ۲۶۹) است.

محمد علی قمی (م بعد ۱۲۳۳ ق)، محمد علی بـن محمـد رشـید قمـی، ملقـب بـه لسـان العارفین، صوفی، فاضل، أدیب و شاعر است. وی اعتقاد شدیدی به طریقه میرزا محمد اخباری داشته و مجموعه آثار میرزا محمد اخباری را پس از وفات وی، در سال ۱۲۲۴ ق کتابـت کـرده و اشعاری در مدحش سروده است. خود وی نیز از اخباریان بوده و از اصولیان بـه زشـتی یـاد کرده است (حسینی اشکوری، ۷۴۷/۲).

حسین بحرانی (م قبل ۱۲۴۰ ق)، حسین بن محمد بن علی بن عیثان بحرانـی عـالم فاضـل أدیب شاعر و از فقهای نیمه قرن سیزده قمری است (حسینی اشکوری، ۱۸۴/۱). وی از بزرگان اخباری در عصر خود محسوب می‌شود (امین، *اعیـان الشـیعه*، ۱۵۹/۶؛ کحالـه، ۵۵/۴؛ بهشـتی، ۱۷۱). برخی وی را با صفت اخباری نام برده‌اند (آقابزرگ، *الذریعه*، ۹۶/۲۱ و ۶۳/۲۳). *ارجوزة فی الاجتهاد و الاخبار*، اثر شیخ حسین بحرانی است که در رد اجتهاد و اصول فقه سروده شـده است و میرزا محمد اخباری تمام این کتاب را در ضمن *مصادر الانوار* آورده اسـت (آقـابزرگ،

الذریعه، ۴۵۱/۱؛ آقابزرگ، *طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)* جزء ۲ /قسم ۴۲۳/۱).

حسین علی لکهنوی (م بعد ۱۲۴۰ ق)، به عنوان اخباری فاضل شناخته می‌شود (آقـابزرگ، *طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)* جزء ۲/قسم ۴۳۷/۱؛ کحالـه، ۳۵/۴) برخـی وی را بـا صـفت اخباری یعنی حسین علی خـان اخبـاری معرفـی کـرده‌انـد (کنتـوری، ۶۰۰ و ۲۳۷؛ آقـابزرگ، *الذریعه*، ۶۸/۲۵).

جواد سیاه پوش (م ۱۲٤۷ ق)، محمد جواد بن محمـد زینـی بـن أحمـد بـن زیـن الـدین حسینی نجفی بغدادی، از شاگردان میرزا محمد اخبـاری اسـت (آقـابزرگ، *الذریعـه*، ۲۲۸/۲ و ۱۰٤/۱۰). وی را از اخباریان تندرو به شمار آورده‌اند (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۸۰/٥).

حسن عصفوری (م ۱۲۶۱ ق)، شیخ حسن بن شیخ حسین بن محمد بن احمد بـن ابـراهیم عصفوری درازی بحرانی از مشاهیر علمای اخباری است (آقابزرگ، *طبقات اعلام الشیعه (کـرام البرره)* جزء ۲/قسم ۳۲۴/۱). وی کتاب *الفوائد* را در تائید طریقه اخباریان نوشته است (همـان؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۳۲۰/۱۶).

فتح علی زند (م ۱۲٦۱ ق)، از فضلاء اخباری و از شاگردان بزرگـان اخبـاری ماننـد میـرزا محمد اخباری و حسین بن محمد بن علی بن عیثان البحرانی، که شرح حالشان گذشـت، بـوده است (امین، *اعیان الشـیعه*، ۱٥۹/٦؛ آقـابزرگ، *الذریعـه*، ٤٥۱/۱ و ۱٥۲/۳؛ حسـینی اشـکوری، ٦۲۸/۱). مواضع وی در کتاب معروفش، *فوائد الشیرازیه*، به خوبی نشان دهنده اندیشه اخباری و ضد اجتهادی وی است (زند، ۱ و ۱۲ و ۱٥۹ و...).

میرزا علی اخباری (م ۱۲۷۳ ق)، میرزا علی بن میرزا محمد بن عبد النبی بـن عبـد الصـانع نیشابوری أخباری، از نوابغ عصر خود در زمینه فقـه و حـدیث و علـوم غریبـه اسـت (اعیـان، ۳۰۸/۸). وی مانند پدرش از علماء اخباری بوده (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۷۳۶/۱۳) و پس از پدرش ریاست معدود اخباریان باقی مانده را برعهده داشته است (جابری، ۴۱۲).

عبدالصاحب دوانی (م حدود ۱۲۷۴ ق)، عبدالصاحب بن محمد جعفر بن عبدالصاحب بـن محمد جعفر خشتی دوانی فارسی، از جمله اخباریان معتدل به شمار می‌آید (آقا بزرگ، *طبقـات اعلام الشیعه (کرام البرره)*، جزء ۲/قسم ۷۳۵/۲)، وی در ابتداء اصولی بوده و منتقـد اخباریـان، ولی در سفر به ایران و ملاقات با علماء اخباری مایل به طریقه اخباریان شـده و در بازگشـتش به عراق در به طور کامل پیرو طریقه اخباریان شده است (آقا بزرگ، *طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)*، جزء ۲/قسم ۷۳۵/۲؛ حسینی اشکوری، ۲۵۹/۱). وی از شاگردان میرزا محمد اخباری و

مولف *تحفة الحبیب فی رد دلیل الانسداد و تقویة مشرب الاخباریین* است (امین، *اعیان الشیعه*، ۴۲۶/۳؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۴۲۶/۳) که دلیل اخباری بودن وی است.

میرزا محمد هندی (م بعد ١٢٨٥ ق)، میرزا محمد بن کاظم هندی، مشهور به میرزا محمد اخباری است[١١](آقابزرگ، *الذریعه*، ١٩٦/١٣ و ١٨٦/١٦ و ٣٨٥/٢٤).

محمد نجف کرمانی (م ١٢٩٢ ق)، عالم عارف أدیب فاضل محدث اهل عرفان و از فقهاء اخباری مسلک است (بغدادی، *هدیه*، ٣٨٠/٢؛ بغدادی، *ایضاح*، ٤٣٣/١؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ٦٢/٢ و ٢١٥/٧؛ امین، *اعیان الشیعه*، ٧٩/١٠؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ٤٨٠/١٣ و ٦٤٣/١٣؛ صائب، ٣٤٣).

علی حسینی (م بعد ١٢٩٧ ق)، سید علی بن إسماعیل بن زین العابدین حسینی، دارای کنیه ابی الفضائل و ملقب به محدث سنجانی، از فقهای اخباری مسلک است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٢٣٥/١١). وی کتاب *حملات اللیث* را در بیان فرق‌های بین اخباریان و اصولیان و رد طریقه مجتهدان نگاشته است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٢٨١/٢٦).

محمد باقر لاری (م قرن ١٣)، شیخ محمد باقر بن محمد علی لاری دشتی، شاگرد میرزا محمد اخباری است. وی تعلیقه ای بر کتاب جامع الاحکام رضی الدین محمد شیرازی دارد که نشان دهنده فضل وی در مباحث حدیثی است (حسینی اشکوری، ٥٨٩/٢) و تالیفی به نام *کلمات الحقانیه* فی شرح *الرسالة البرهانیه* دارد که در دفاع از اعتراضات وارده بر *رسالة البرهانیه* میرزا محمد اخباری نوشته است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٩٢/٣؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ١١٤/١٨) این بیانگر پیروی وی از استادش و اخباری مسلک بودن وی است.

یاد علی هندی (م قرن ١٣ ق)، سید یاد علی بن ممتاز علی حسنی واسطی باره‌ای ابرستابادی هندی، از شاگردان میرزا محمد اخباری، و از اخباریان تندرو است. وی مجتهدین را خارج از طریقه مذهب دانسته و با آنان دشمنی می‌کرده است. اثر وی *تحفة الاخوان در رجم شیطان*، و ملقب به کشف الحال از اهل بدعت و ضلال است (حسینی اشکوری، ٨٦٥/٢) که در این کتاب اصولیان را متهم به عدم متابعت از ائمه نموده است.

حسن علی صاحب (م حدود ١٣٠٠ ق)، حاج حسن علی صاحب هندی حسینی جنفوری، معروف به اخباری است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٤٥٧/٣). آقا بزرگ در *الذریعه* نام وی را با صفت اخباری نیز آورده است (همان، ٢٩١/١).

---

١١. وی با میرزا محمد اخباری معروف (م ١٢٣٢) متفاوت است.

محمد حسینی (م حدود ۱۳۰۰ ق) محمد بن علی محمد بن ... امام زیـن العابـدین (ع)، از اخباریان تند رو و نقاد اصولیون بوده است. (حسینی اشکوری، ٥٣٨/١).

اخباریان قرن چهارده

میرزا حسین اخباری (م ۱۳۱۸ ق)، میرزا حسین بن میرزا علی بـن میـرزا محمـد اخبـاری، مانند پدران خود از فقهای اخباری مسلک است (امین، *اعیان الشیعه*، ٦/ ١٢٦). از جمله آثار وی *در المنظوم فی نفی تقلید غیر المعصوم* است (آقابزرگ، الذریعه، ٧٨/٨) که بیانگر حرمت تقلید از مجتهدان است. این مطلب یکی از عقاید اخباریان و شاهدی بر اخباری بودن وی به حساب می‌آید.

مایل علی تویسرکانی (م بعد ۱۳۳۰ ق)، مایل علی بن أبی القاسم تویسرکانی، فاضل، أدیب و جامع علوم اسلامی از فضلاء قرن چهاردهم است. از نوشته‌های وی اخباری بـودنش آشـکار می‌گردد (حسینی اشکوری، ٤٦٠/١).

عباس ارومی (م بعد ١٣٥٦ ق)، میرزا عباس بن ابی القاسم بن محمد بن صفی جعفر آبادی ارومی، عالم عامل فاضل کامل، از فقهای اخباری است (حسینی اشکوری، ٢٦٠/١).

محمد رضا چاله حصاری (م ۱۳۷۷ ق)، شیخ محمد رضا أفضـل بـن حـاج آخونـد چالـه حصاری طهرانی، معروف به اخباری است (آقـابزرگ، *الذریعـه*، ١٨/ ٣٠٥) و برخـی وی را بـا صفت اخباری معرفی کرده‌اند (آقابزرگ، *الذریعه*، ١٢/ ١٤٠؛ مشار، ۴۳۷۴/٤ و ٥٣٩٢/٥).

علی بن حبیب (ق ١٤)، شیخ علی بن حبیب من آل شبیر خاقانی معاصر آقا بـزرگ تهرانـی و مشهور به محدث اخباری است (آقابزرگ، *الذریعه*، ٧/ ٣٨ و ٨٥/٧). وی صاحب کتابی اسـت به نام *حق المبین* که در رد *صحیفة المجتهدین والمحدثین* اثر سید مهدی قزوینی کاظمی نوشته شده است (همان و ٢٤/١٥)، وهمچنین ردی بر *حلیة النجیب*، اثر دیگـر سـید مهـدی قزوینـی کاظمی که درعدم جواز تقلید ابتدایی از میت است نگاشـته بـه نـام *حـق المصـیب* (آقـابزرگ، *الذریعه*، ٧/ ٨٤) و در آن قائل به جواز تقلید ابتدایی از میت شده، که این نیز می‌تواند شاهد بـر اخباری بودن وی باشد.

از اخباریان قرن چهاردهم اثری در دسترس نیست تا بتوان بـا بررسـی آن بـه دیـدگاه‌هـای اخباریان این قرن دست پیدا کرد.

افراد دیگری نیز در برخی کتب به عنوان اخباری یا با صفت اخباری معرفی شده‌اند که با توجه به کمی اطلاعات در موردشان نمی‌توان مطمئن به اخباری بودنشان شد. این افراد عبارت‌اند از:

سید شبر اخباری نجفی (امین، *اعیان الشیعه*، ۳۳۰/۷)، مهدی بن اسدالله لاهیجی (آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۵/۲٦)، جعفر بن محمد قطیفی اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۳۲۹/۳)، مولوی حسن یوسف اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ٤۲٦/۳ و ۹٦/۲۰)، مولوی حسین یوسف اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۰۸/٥)، محمد بن سید صدر الدین محمد بن سید محمد نصیر مدرسی، مشهور به اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۹۸/٦ و ۱۱۰/۲۰ و ۷۹/٤)، سید صدر الدین بن نصیر الدین ابن میرزا صالح طباطبائی زواری أردکانی یزدی، معروف به أخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ٤۲/٦)، یوسف علی حسینی اخباری (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۲۹/۱۰؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۹٤/۲ و ۲۱۳/٥؛ حسینی، فیض الاله، ۷٦)، حاج احمد میرزا لکهنوی، که از وی به عنوان أزهد المحدثین وأورع الأخباریین یاد شده است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۷٤۰/۹ و ۲۸۱/۲٦)، شیخ احمد عصفوری اخباری (ذریعه، ۹/ق ۷۳۸/۳)، شیخ عیسی بن حسن اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ٤۲/۲٤)، حسن یوسف بن أحمد میرزا بن محمد میرزا بن إبراهیم بن خیرة الله بن ملا مهدی کشمیری هندی حائری، معروف به اخباری است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱٥۸/۷ و ٦٥/۱٦ و ۱٤۷/۲٥).

جدول معرفی اخباریان و کتب معرفی کننده آنان به عنوان اخباری

اسامی اخباریان	جامع الرواة	امل الآمال	لؤلؤة	کشف الحجب	طرائف المقال	روضات الجنات	هدایة العارفین	اعیان الشیعه	الاسلامیة الشیعه	الذریعه	معجم المولفین	تراجم الرجال	دائر المعارف بزرگ اسلامی	موسوعه طبقات فقها	معارف و معاریف	سایر منابع
محمداستـرآبادی ۱۰۲۸										٤۸/٦					٦۱۸/۱	

شعب المقال ۱۶؛ تشیع ۲/۷؛ و...	ریاض العلماء ۲۹۸/۴		مقدمه ای بر فقه شیعه ۵۹	مقدمه ای بر فقه شیعه ۵۹	فرهنگ فقه ۳۰۲/۱ د فقه مقارن ۱۲۰[1]	تشیع ۱۱/۲	
۶۱۸/۱					۶۲۶/۱	۶۲۷/۱	
۳۱۳/۱۱					۳۲۲/۱۱		
۱۶۰/۷					۱۶۰/۷		
۷۹/۹							۲۸۳/۹
۵۱۲/۴							
۳۸/۳					۴۱/۳	۴۱/۳	
۲۲۳/۳			۱۵۹/۷				
۱۱۹/۱						۲۴۴/۴	
۷۵/۱							
۱۸۷		۲۴۴					
۱۱۳							
			۹۳/۱				
محمد امین استرآبادی ۱۰۳۶	عمادالدین بن یونس. بعد ۱۰۶۰	علی نقی شیرازی ۱۰۶۰	زین‌الدین بن محمد ۱۰۶۴	علی بن سلیمان ۱۰۶۴	محمدتقی مجلسی ۱۰۷۰	فاضل تونی ۱۰۷۱	محمد حسین سبزواری ۱۰۷۳

۱. فوائد الشیرازیه، ۱ و ۱۸۶.

حسین عاملی کرکی ۱۰۷۶	محمدصالح مازندرانی ۱۰۸۱	خلیل غازی قزوینی ۱۰۸۹	فیض کاشانی ۱۰۹۱	رضی‌الدین قزوینی ۱۰۹۶	محمدطاهر قمی ۱۰۹۶	سید میرزا جزائری ۱۰۹۸	ولی الله حسینی قرن ۱۱
تشیع ۱۲/۲	فوائد الشیرازیه ۱ شرح کافی ۲۲۹/۲	رجال‌خویی ۷۹/۸ ریاض‌العلماء ۲/ ۲۶۱.[2]	فرهنگ فقه ۳۰۲/۱- ایضاح ۱۳۲/۲.[3]	تشیع ۱۱/۲ فوائد الشیرازیه ۱	ایضاح ۵۵/۱ ریحانه ۳۸۹/۴[4]	منبع الحیاة ۴۸	روضات ۱۷۹/۴ ایضاح‌المکنون ۳۶۷/۲
٦٢٦/١			٦٢٦/١	٦٢٢/١			
					٣٣٢/١١	٢٩٣/١١	
		١٦٠/٧	١٦٠/٧		١٦٠/٧		
						٥٣٤/١	
			١٢/١٢				
			١٧٨/٢		١٥٧/١٣		
٤١/٣			٤٠/٣	٤١/٣			
٣٦/٦		٣٥٥/٦			٣٧٥/٩		٢٨٠/١٠
			٣٠١/٢		٣٠١/٢		
		٢٦٩/٣	٩٠/٦		١٤٣/٤	٢١٧/٤	
			٧٥/١			٧٧/١	
			١١٦				
		٢٨٩/١					

۲. مستدرکات *اعیان الشیعه*، ۳۰۴/۲؛ مقدمه فقه شیعه ۵۹.
۳. موسوعه الفقهیه، ۶۲/۱؛ دائرة المعارف فقه مقارن،۱۲۰.
۴. فوائد الشیرازیه،۱

جمال الدین فسایی (قرن ۱۱)	حر عاملی ۱۱۰٤	هاشم بحرانی ۱۱۰۷	حسین عیناثی ۱۱۱۰	محمد باقر مجلسی ۱۱۱۱	نعمت الله جزائری ۱۱۱۲	عبد علی بن جمعه ۱۱۱۲	علی اصغر قزوینی ۱۱۲۰
	۷۳						
	۲۸۹						
	۷۳/۱						
	۹٦/۷					۲۱۵/٤	
	۳۰٤/۲						
	۱٦۸/۹		٤۸۸/۵			٤۱/۳	
	٤۰/۳	٦٤/۳		٤۰/۳	٤۱/۳	٦٤/۳	
	۸٤/۲۵		۲۲۹/۵			۱۸۹/۲	
۱۳۱/۱							
	٦۹۸/۱				۱٦۰/۷		
	۲٦۷/۱۲			۳۵۱/۱۲	٤۲۰/۱۲		
	٦۲٦/۱			٦۲٦/۱	٦۲۷/۱	٦۲٦/۱	
	فرهنگ فقه ۲۳۰/۱ فقه مقارن ٦۲/۱[5]	بهشتی ۱٤۵		فرهنگ فقه ۳۰۲/۱ فقه مقارن ۱۲۰[6]	روضات ۱۵۰/۸ فرهنگ فقه ۳۰۲/۱		فوائد الشیرازیه ۱ الفکر السلفی ۳۲٤

۵. موسوعه الفقهیه، ٦۲/۱؛ موسوعة الفقهیة المیسره، ۵۷۲/۱
٦. فوائد الشیرازیه، ۱؛ موسوعة الفقهیه، ٦۲/۱؛ دائرة المعارف تشیع، ۱۱/۲.

فکر السلفی ۳۸۰ مقدمه فقه شیعه ۵۹	مقدمه مفاتیح ۳۱ ریحانه ۳۷۹/۴[7]	فوائدالشیرازیه ۲۲۰	تتمیم *امل الامل* ۱۵۷	مکارم‌الآثار ۱۸۲۶/۵ فوائد الشیرازیه ۱[8]	دائرة المعارف تشیع ۱۱/۲	فوائد الشیرازیه ۱	جابری ۳۸۵ فوائد الشیرازیه ۱
		۶۲۲/۱		۶۲۶/۱	۶۲۷/۱		
	۳۴۱/۱۱		۳۷۰/۱۲				
		۱۶۰/۷					
	۲۵۰/۱	۵۱/۲۶					
۶۴/۳		۶۴/۳		۴۱/۳	۴۱/۳		
	۱۸۲/۷	۵۴/۸	۱۵/۷		۳۸۶/۷	۱۱/۱۰	
۱۶/۴		۲۷۴/۴			۱۲۳/۴		۲۵۸/۴
۳۸۷/۲		۷۰/۱					
		۱۶۶					
۹		۹۴					
سلیمان بن عبدالله ۱۱۲۱	نورالدین اخباری بعد ۱۱۲۷	عبدالله سماهیجی ۱۱۳۵	محمدرضاقزوینی بعد ۱۱۳۶	ابوالحسن فتونی ۱۱۳۸	صدرالدین همدانی ۱۱۶۰	محمد مقابی بعد ۱۱۶۹	عبدالله جزائری ۱۱۷۳

۷. بحار الانوار، ۵۸/۱۰۲.

۸. دائرة المعارف تشیع، ۱۱/۲.

محمد جعفر خراسانی ۱۱۷۵										۲۸/۲				۳۵۸/۱۲		تتمیم امل ۹۷ تلامذة المجلسی ۸۸
عبدعلی درازی ۱۱۷۷									۴۱/۳	۳۰۹/۱					۶۲۶/۱	تشیع ۱۱/۲ مستدرک اعیان ۱۵۹/۲
حسن دمستانی ۱۱۸۱														/۱۲		تتمیم *امل الامل* ۱۱۲
یوسف بحرانی ۱۱۸۳	۶/۱				۶۳/۱	۲۰۴/۸		۲۲۳/۳	۶۴/۳				۱۶۰/۷	۴۳۷/۱۲	۶۹۷/۱	موسوعة الفقهیه ۶۲/۱ منتهی المقال
مهدی فتونی ۱۱۸۳																تکمله امل ۳۹۲ مقدمه فقه شیعه ۶۰
موسی بن حیدر ۱۱۹۴								۱۸۳/۱۰								
محمد حسن بحرانی (قرن ۱۲)																تتمیم امل الامل ۱۱۳
داوود بحرانی (قرن ۱۲)			۳۸۶		۷۷/۱											جابری ۳۷۱

۹. قصص العلماء، ۲۷۶؛ فرهنگ فقه، ۳۰۲/۱؛ دائرة المعارف فقه مقارن، ۱۲۰.

تتمیم امل الامل ۸۰		بهشتی ۱۴۵ قصص العلماء ۲۸۸		المفصل فی تاریخ النجف اشرف ۳۷۲/۵	جابری ۳۸۵		الاعلام ۲۵۱/۶ ایضاح المکنون ۲۴۱/۱	
							۶۲۶/۱	
					۲۲۶/۱۳		۴۸۰/۱۳	
							۱۶۰/۷	
	۶۰۰/۲						۵۲۴/۱	۷۴۷/۲
							۳۱/۹	
		۷۳/۱۵			۱۲۷/۲۰	۳۱۲/۲۳	۳۱۸/۲	
							۶۴/۳	
				۳۳۱/۷	۱۴۰/۶		۲۲۲/۳	
							۳۶۲/۲	
		۱۸۳/۸					۱۲۷/۷	
		۷۰/۱						
		۲۷۰	۱۰۴				۴۳۶	
		۶۳						
محمد باقر ترشیزی (قرن ۱۲)	محمد باقر رضوی (قرن ۱۲)	عبدالعظیم استرآبادی قرن ۱۲	مرتضی کشمیری بعد ۱۲۰۲	شیخ شبیب بعد ۱۲۱۳	حسین عصفوری ۱۲۱۶	محمد ابراهیم طبسی بعد ۱۲۲۴	میرزا محمد اخباری ۱۲۳۲	محمدعلی قمی بعد ۱۲۳۳ ق

حسین بحرانی قبل ۱۲۴۰	حسینعلی لکهنوی بعد ۱۲۴۰	جواد سیاه پوش ۱۲۴۷	حسن عصفوری ۱۲۶۱	فتح علی زند ۱۲۶۱	میرزاعلی اخبـاری ۱۲۷۳	عبدالصاحب دوانی حدود ۱۲۷۴	میرزامحمدهندی بعد ۱۲۸۵ ق
	۲۳۷						
۱۵۹/۶		۲۸۰/۴				۱۶/۸	
۹۶/۲۱	۶۸/۲۵		۳۲۰/۱۶			۴۲۶/۳	۱۹۶/۱۳
۵۵/۴	۳۵/۴						
				۴۲۸/۱			
					۷۳۶/۱۳		
بهشتی ۱۷۱			کرام البرره ج ۱/ق ۳۲۴/۱		فکرالسلفی ۴۱۲		

محمد نجف کرمانی ۱۲۹۲							۳۸۰/۲	۷۹/۱۰		۶۲/۲				۴۸۰/۱۳		ایضاح مکنون ۴۳۳/۱[10]
علی حسینی بعد ۱۲۹۷										۳۲۵/۱۱						
احمدمیرزا لکهنوی بعد ۱۲۹۷										۲۸۱/۲۶						
محمد باقر لاری قرن ۱۳										۹۲/۳						
یاد علی هندی قرن ۱۳												۸۶۵/۲				
حسن علی صاحب حدود ۱۳۰۰										۲۹۱/۱						
محمد حسینی حدود ۱۳۰۰												۵۳۸/۱				
میرزا حسین اخباری ۱۳۱۸								۱۲۶/۶								

۱۰. معجم مورخی الشیعه الامامیه ـ الزیدیه ـالاسماعیلیه، ۳۴۳.

مایل علی تویسرکانی ١٣٣٠												٤٦٠/١				
عباس ارومی بعد ١٣٥٦												٢٦٠/١				
محمدرضا چاله حصاری ١٣٧٧										١٤٠/١٢						فهرست کتاب‌های چاپی فارسی ۴۳۷۴/٤
علی بن حبیب قرن ١٤										٣٨/٧						
مهدی بن اسدالله لاهیجی (قرن ١٤)										٧٥/٢٦						

نتیجه‌گیری

نتایجی که از این پژوهش به دست می‌آید عبارت‌اند از:

۱. از تعریف اخباریان، نمی‌توان به ملاک دقیقی برای شناخت موردی فقهای اخباری دست پیدا کرد؛ علاوه بر این از ملاک‌های احتمالی که به ذهن می‌رسد، مانند تعریف فقیه از خودش، اخباری بودن شاگردان یا اساتید یک فقیه و تفاوت‌هایی که بین اخباریان و اصولیان ذکر شده است، نیز دستیابی به ملاک قطعی برای مصداق یابی فقهای اخباری ممکن نیست. بنا بر این برای شناخت اخباریان می‌بایست به کتب تراجم رجال و کتاب شناسی رجوع کرد، که البته با توجه به اختلاف نظر این کتب در مواردی، رجوع به آثار خود فقها نیز برای فهم اخباری بودن یا نبودنشان باید صورت گیرد.

۲. با توجه به بررسی مفصلی که در کتب مذکور و کتب فقها برای یافتن شخصیت‌های اخباری انجام شد، هفتاد تن از فقهای امامیه، در این پژوهش به عنوان فقیه اخباری مسلک

معرفی شده‌اند، که از این تعداد هجده نفر از فقهای قرن یازده، بیست و شش نفر از فقهای قرن دوازده، بیست نفر از فقهای قرن سیزده و شش نفر از فقهای قرن چهارده هستند. این آمار می‌تواند بیانگر میزان رواج اندیشه اخباری در قرن‌های یازده تا چهارده باشد.

۳. در معرفی فقهای اخباری، معمولا در کتب مذکور، از چند شیوه استفاده شده است، در مواردی در ذکر توانمندی‌ها و قابلیت‌های یک فقیه، از او به عنوان اخباری نیز یاد شده است مانند شیخ حر عاملی و فیض کاشانی در کتاب *طرائف المقال*، در مواردی به طور عادی برای ذکر مسلک فقهی یک فقیه وی را اخباری مسلک معرفی نموده‌اند، که شایع‌ترین شیوه معرفی یک فقیه به عنوان اخباری است. در مواردی نام فقیهی با صفت اخباری همراه شده است که این نیز شیوه شایعی است، مانند علی نقی شیرازی، نورالدین اخباری، میرزا محمد اخباری، حسین بحرانی و ... . در مواردی با بیان اینکه یک فقیه پیرو محمد امین استرآبادی است یا پیرو اخباریان است و یا بیان حمایت یا میزان ارادت او به اخباریان، به عنوان اخباری معرفی شده است یا اینگونه برداشت می‌شود مانند شیخ حر عاملی، حسین عیناثی، حسین دمستانی، محمد مقابی و ... .

۴. شواهدی برای شناخت اخباریان وجود دارد، که از آن جمله داشتن اساتید یا شاگردان اخباری است، مانند محمد استرآبادی، رضی الدین قزوینی، علی اصغر قزوینی و ...، که دارای شاگردان و اساتید اخباری هستند، مخالفت با برخی آراء مشهور اصولیان یا موافقت با برخی آراء مشهور اخباریان، مانند وجوب نماز جمعه یا حرمت شرب توتون و... توسط فقهایی مانند عماد الدین بن یونس، زین الدین بن محمد، جمال الدین فسایی و...، داشتن کتبی در رد اجتهاد و برخی مباحث اصول فقهی، مانند محمد ابراهیم طبسی، حسین بحرانی، زین الدین بن محمد و... . این موارد دلیل قطعی براخباری بودن یک فقیه نیست ولی در مواردی به عنوان شاهد می‌تواند بکار گرفته شود.

۵. برخی از اخباریان، افراطی معرفی شده‌اند، مانند عبدالله سماهیجی، جواد سیاه پوش و محمد حسینی، و برخی معتدل مانند مهدی فتونی و عبدالصاحب دوانی و بسیاری به طور مطلق اخباری شمرده شده‌اند؛ البته در مورد اعتدال یا افراط برخی از اخباریان اختلاف نظر وجود دارد مانند فیض کاشانی، محمد طاهر قمی، یوسف بحرانی و... . با توجه به عدم وجود ملاک قطعی در اعتدال یا افراطی بودن اخباریان، در اغلب موارد به طور حتم نمی‌توان حکم به معتدل یا افراطی بودن فقیهی کرد، حتی در مواردی در اخباری یا اصولی بودن یک فقیه نیز

اختلاف نظر وجود دارد که اغلب با مراجعه به آثار او می‌توان مسلک فقهی او را تشخیص داد، مانند فاضل تونی، خلیل غازی قزوینی و سلیمان بن عبد الله.

۶. برخی از افراد به عنوان اخباری یا با صفت اخباری معرفی شده‌اند که با توجه به کافی نبودن اطلاعات در موردشان نمی‌توان حکم قطعی به اخباری بودنشان نمود مانند سید شبر اخباری نجفی، جعفر بن محمد قطیفی اخباری، مولوی حسن یوسف اخباری و... .

منابع

اخباری، علی، ***سبیکة‌اللجین فی الفرق بین الفریقین***، نسخه الکترونیک از سایت آل عصفور: http://www.al-asfoor.org/books/index.php?id=1235

اخباری، میرزا محمد، ***مجتهد و اخباری***، نوشته شده در ضمن یک مجموعه، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۱۹۱۶/۳۰، (ص ۳۷۳ به بعد این مجموعه).

_____________، ***مصادر الانوار فی تحقیق الاجتهاد و الاخبار***، نوشته شده در ضمن یک مجموعه، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۳/ ۷۶۰۷، (ص ٤٤ بعد این مجموعه).

_____________، ***معاول العقول فی قطع اساس الاصول***، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۷۷۳۹.

اذکایی، پرویز، و دیگران، ***دائرة المعارف تشیع***، زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، کامران فانی، بها الدین خرمشاهی، تهران: شهید محبی، ۱۳۷۵.

اردبیلی، محمد بن علی، ***جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد***، بی‌جا، مکتبة المحمدی، ۱۳۳۱.

استر آبادی، محمد بن علی بن ابراهیم، ***آیات الأحکام فی تفسیر کلام الملک العلام***، تهران: کتابفروشی معراجی، ١٣٩٤ ق.

استرآبادی، محمد امین بن محمد شریف، ***دانش نامه شاهی***، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ٨٦٢٧٦.

_____________، ***الحاشیة علی الاصول الکافی***، مصحح ومحقق: مولی خلیل قزوینی و علی فاضلی، قم: دارالحدیث، ۱۴۳۰ ق.

افندی اصفهانی، عبد الله بن عیسی بیگ، ***ریاض العلماء و حیاض الفضلاء***، تحقیق احمد حسینی اشکوری، قم: منشورات مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، ١٤٠٣ ق.

امین، حسن، ***دائرة المعارف الاسلامیه الشیعه***، بیروت: دارالتعارف، ۱۳۸۰-۱۳۸۴.

امین، محسن، ***أعیان الشیعة***، تحقیق: حسن امین، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، بی‌تا.

انصاری، محمد علی، ***موسوعه الفقهیة المیسره***، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱٤۱٥ ق.

آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، ***الذریعه الی تصانیف الشیعه***، بیروت: دارالاضواء، ۱٤۰۳ ق.

________، ***طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)***، مشهد: دارالمرتضی، ۱٤۰٤ ق.

بحرانی، یوسف بن احمد، ***درر النجفیة من الملتقطات الیوسفیة***، بیروت: دار المصطفی لإحیاء التراث، ۱٤۲۳ ق.

________، ***الحدائق الناضرة فی أحکام العترة الطاهرة***، محقق: محمد تقی ایروانی- سید عبد الرزاق مقرم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱٤۰٥ ق.

________، ***لولوة البحرین فی الاجازات و تراجم رجال الحدیث***، تحقیق: سید محمد صادق بحرالعلوم، مکتبة فخراوی، ۱٤۲۹ ق.

بغدادی، اسماعیل، ***ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب الفنون***، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، بی‌تا.

________، ***هدیة العارفین اسماء المولفین وآثار المصنفین***، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹٥۱ م.

بوسنینه، منجی، ***موسوعة اعلام العلماء و الادباء العرب و المسلمین***، بیروت: دارالجلیل، ۱٤۲٥ ق.

بهشتی، ابراهیم، ***اخباریگری (تاریخ و عقاید)***، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، ۱۳۹۰.

تبریزی، علی بن موسی، ***مرآة الکتب***، تحقیق: محمد علی حائری، قم: مکتبة آیت الله مرعشی، ۱۴۱۴ ق.

تنکابنی، محمد، ***قصص العلماء***، انتشارات علمیه اسلامیه، ۱۳٦٤.

جابری، علی حسین، ***الفکر السلفی عند شیعة الاثنی عشری***، قم: دارالاحیاء، ۱٤۰۹ ق.

جابلقی بروجردی، علی اصغر، ***طرائف المقال فی معرفة طبقات الرجال***، تحقیق: مهدی رجائی، قم: مکتبة آیة الله العظمی المرعشی النجفی، ۱٤۱۰ ق.

جزائری، محمد، ***نابغه فقه و حدیث***، اصفهان: انتشارات حسینیه عماد زاده، ۱۳۹٤ ق.

جزائری، نعمت‌الله بن عبدالله، ***منبع الحیاة***، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۱ ق.

جواهری، محمد، ***المفید من معجم رجال الحدیث***، قم: المحلاتی، ۱٤۲٤ ق.

حر عاملی، محمد بن حسن، ***امل الآمل***، تحقیق: سید احمد حسینی، نجف: مطبعة الآداب، ۱۳۸۵ ق.

________، ***الفوائد الطوسیة***، محقق: سید مهدی لاجوردی حسینی، محمد درودی، قم: چاپخانه علمیه،۱٤۰۳ ق.

________، ***وسائل الشیعه فی تحصیل احکام الشریعه***، قم: مؤسسة آل البیت علیهم

السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۴ ق.

حسینی اشکوری، احمد، ***تراجم الرجال***، قم: مکتبة آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۴ ق.

حسینی دشتی، مصطفی، ***معارف و معاریف***، قم: دانش، ۱۳۷٦.

حسینی، جلال الدین، ***فیض الإله فی ترجمة القاضی نور الله***، بی‌جا، بی‌تا، ۱۳۶۷ ق.

حکیم، حسن عیسی، ***المفصل فی تاریخ النجف الاشرف***، قم: مطبعه الحیدریه، ۱۳۸۵.

خوانساري، محمد باقر بن زین‌العابدین، ***روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات***، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۰ ق.

خویی، ابوالقاسم، ***معجم رجال الحدیث***، بی‌جا، بی‌نا، ١٤١٣ ق.

زرکلی، خیرالدین، ***الاعلام***، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۰ م.

دزفولی، محمد، ***فاروق الحق***، نسخه خطی نوشته شده در حاشیه *کتاب حق المبین*، موجود در کتابخانه آستانه مقدسه قم: شماره ثبت ۸۷۷.

زند، فتحعلی، ***فوائد الشیرازیه***، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۸۱۰۹.

سبحانی تبریزی، جعفر، ***موسوعة طبقات الفقهاء***، قم: موسسه امام صادق علیه السلام، بی‌تا.

______________، ***ادوار الفقه الامامی***، قم: موسسه امام صادق علیه السلام، ١٤٢٤ ق.

سرکیس، یوسف الیان، ***معجم المطبوعات العربیة والمعربه***، قم: مکتبة آیة الله المرعشی النجفی، ١٤١٠ ق.

سماهیجی، عبد الله بن صالح، ***منیة الممارسین***، چاپ شده در ضمن ***میراث اسلامی ایران***، بـه کوشش رسول جعفریان، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۷۷.

صدر، حسن، ***تکملة امل الامل***، تحقیق: سید احمد حسینی، قم: مکتبة آیت الله مرعشی، ١٤٠٦ ق.

عبد الحمید، صائب، ***معجم مورخی الشیعه الامامیه – الزیدیه –الاسماعیلیه***، قم: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ١٤٢٤ ق.

فاضل تونی، عبد الله بن محمد، ***الوافیه فی اصول الفقه***، تحقیق: محمد حسین رضوی شمیری، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ١٤١٢ ق.

فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، ***الحق المبین فی کیفیة التفقه فی الدین***، محقق: میر جلال الدین حسینی ارموی، ناشر: محقق.

قزوینی، خلیل بن غازی، ***شرح عدة الاصول***، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ٦١٣٨٩.

قزوینی، رضی الدین، ***لسان الخواص***، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره

ثبت ۸۹۷۳۰.

قزوینی، عبد النبی بن محمد تقی، ***تتمیم امل الآمل***، تحقیق: سید احمـد حسـینی، قـم: مکتبـة آیـت الله مرعشی،۱۴۰۷ ق.

قمی، محمد طاهر، ***رساله نماز جمعه***، چاپ شده در دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، به کوشـش رسول جعفریان، قم: موسسه انصاریان، ۱۴۲۳ ق.

قیصری، احسان، ***دائرة المعارف بزرگ اسلامی***، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکـز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۷.

کاشف الغطاء، جعفربن خضـر، ***حق المبین فی تصویب المجتهدین و تخطئة الاخبـاریین***، اسـتفاده از نسـخه اکترونیـک سـایت مرکزاطلاعـات و مـدارک اسلامی http://islamicdoc.org/Multimedia/fbook/3505/index.htm

کحاله، عمر رضا، ***معجم المولفین***، بیروت: مکتبة المثنی- دارالاحیاء التراث العربی، بی‌تا.

کرباسی، محمد جعفر بن محمد طاهر، ***اکلیل المنهج فی تحقیق المطلب***، قم: دارالحدیث،۱۴۲۵ ق.

کرکی، حسین ابن شهاب الـدین، ***هدایة الابرار الی طریق الائمة الاطهار (ع)***، مصـحح: رئـوف جمـال الدین، بی‌جا، بی‌نا، ۱۹۷۷ م.

کنتوری، اعجاز حسین بن محمد قلی، ***کشف الحجب و الاستار عن اسـماء الکتـب و الاسـفار***، قـم: مکتبة آیة الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۹ ق.

ماحوزی بحرانی، سلیمان ابن عبدالله، ***مجموعـه***، نسـخه خطـی موجـود در کتابخانـه مجلـس شـورای اسلامی، شماره ثبت ۱۹۱۶.

مازندرانی حائری، محمد بن اسماعیل، ***منتهی المقال فی احوال الرجال***، قم: موسسـه آل البیـت، ١٤١٦ ق.

مازندرانی، محمد صالح بن احمد، ***شرح الکافی- الاصول و الروضه***، تحقیق: ابوالحسن شعرانی، تهران: المکتبة الاسلامیه، ۱۳۸۲ ق.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ***بحار الانوار الجامعة لدرر اخبا الائمة الاطهـار***، بیـروت: موسسـة الطبع و النشر، ۱۴۱۰ ق.

________________، ***مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول***، محقـق: هاشـم رسـولی محلاتی، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ١٤٠٤ ق.

________________، ***ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبـار***، محقـق: مهـدی‌رجـائی، قـم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ١٤٠٦ ق.

مجلسی، محمد تقی بن مقصـودعلی، ***روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیـه***، تحقیـق: حسـین

موسوی کرمانی، علی پناه اشتهاردی، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور، ١٤٠٦ ق.

مدرس، محمد علی، ***ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب***، تهران: خیام، ١٣٦٩.

مدرسی طباطبائی، حسین، ***مقدمه‌ای بر فقه شیعه***، مترجم: محمد آصف فکرت، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ١٣٦٨.

مشار، خان بابا، ***فهرست کتاب‌های چاپی فارسی***، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتب، بی‌تا.

معلم حبیب آبادی، محمد علی، ***مکارم الاثار در احوال رجال دو قرن ١٣ و ١٤***، اصفهان، کمال، ١٣٦٢.

مکارم شیرازی، ناصر، ***دائرةالمعارف فقه مقارن***، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ١٤٢٧ ق.

مؤسسة دائرة معارف الفقه الإسلامي، ***موسوعة الفقه الاسلامی طبقاً لمذهب أهل البیت علیهم‌السلام***، قم: مؤسسة دائرة معارف الفقه الإسلامي، ١٤٢٣ ق.

نباطی فتونی، ابوالحسن بن محمد طاهر، ***الفوائد الغرویه***، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ٤٧٧ ط.

نوری، حسین بن محمد تقی، ***مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل***، تحقیق: مؤسسة آل البیت علیهم السلام لإحیاء التراث، بیروت: مؤسسة آل البیت علیهم السلام لإحیاء التراث، ١٤٠٨.

هاشمی شاهرودی، محمود، ***فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام***، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، ١٤٢٦ ق.